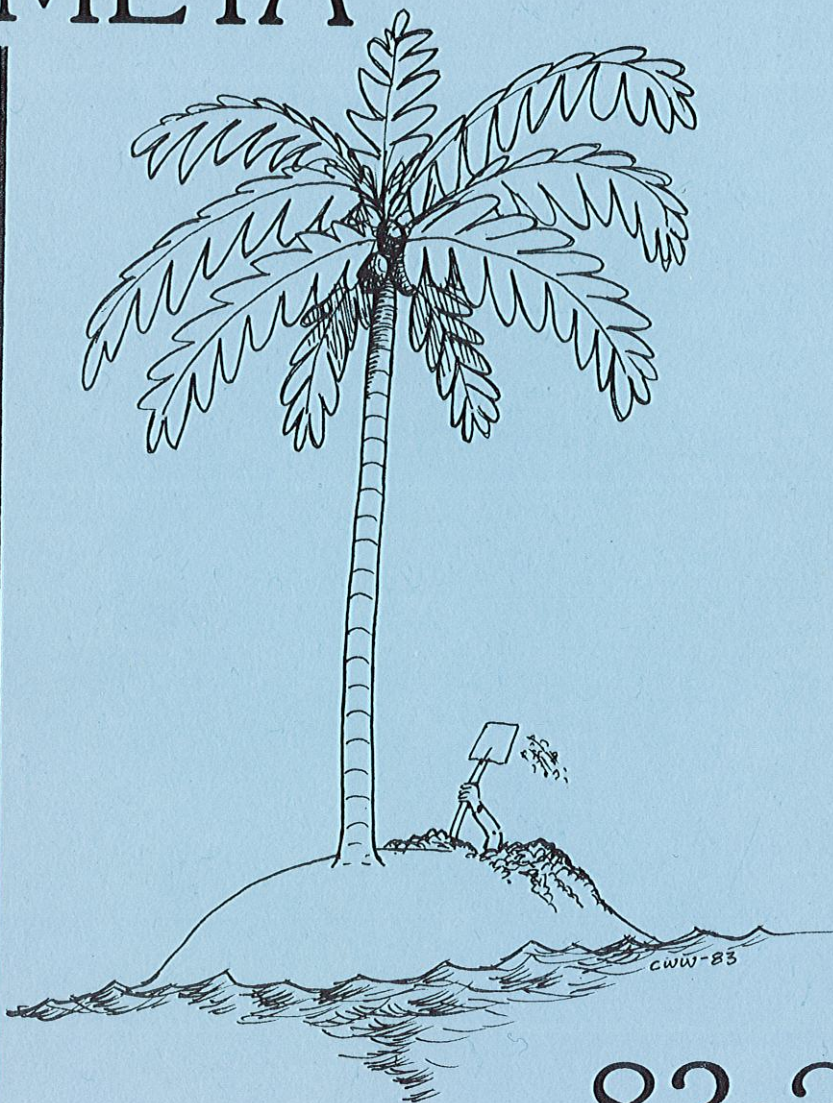

MEDELTIDSARKEOLOGISKA FÖRENINGEN (META)

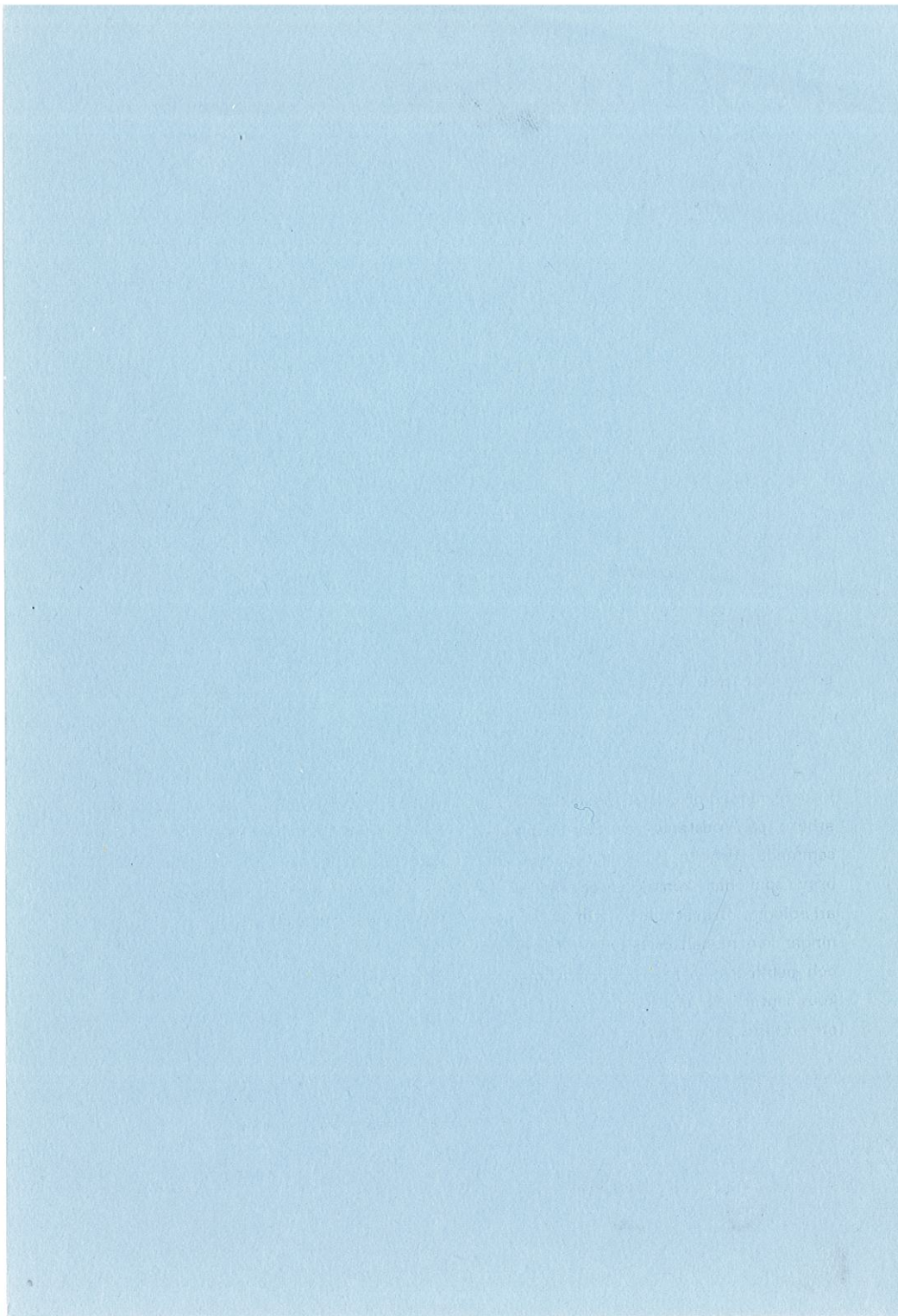
Kraftstorg 1

223 50 LUND

META

83·2

REDAKTIONELLT

META har, förutom att vara ett debattforum, en viktig uppgift som kontakt- och informationsorgan för verksamma inom medeltidsarkeologin. Det är i detta tecken som föreliggande häfte är inkommet, varvid det övergripande temat varit regionalt. I det följande presenteras ett antal aktuella undersökningar med anknytning till landskapet Östergötland.

Jan Eriksson och Margareta Hasselmo ger korta presentationer av arkeologiska undersökningar, vilka ger underlag för nya tolkningar av Bjälbokyrkans (-ornas?) respektive Skänninges historia.

Gunilla Malm redovisar två byggnadsarkeologiska kyrkundersökningar, i Vadstena och i Söderköping, som ger bidrag till diskussion kring förhållandet sockenkyrka-stadskyrka (jfr. META 1982:4).

I samband med projektet Medeltidsstadens arbete på Vadstena-rapporten uppmärksammade Birgitta Fritz ett pergamentbrev som har konsekvenser för stadsarkeologin. Brevet ger distinkta upplysningar om medeltidsstadens befästningar och publiceras här i sin helhet med en kommentar och en diskussion vidgad till ett nordiskt perspektiv.

Till debattkolumnen har Göran Varenius kommit med ett inlägg i vilket han opponerar sig mot Helgeandsholmspublikationens tolkning av farleden i Stockholmsström. Vem som slank vart, kvarstår att se.

För övrigt kan det glädjande nog meddelas att den femåriga tidskriften fått uppmärksamhet även utanför den antikvariska kretsen: en stort upplagd artikel på Svenska Dagbladets kultursida (1983-04-07) var baserad på Thomas Wallerströms artikel i META 1982:3. Genom Björn Ambrosianis o J P Lammes försorg har META fått uppmärksamhet också i riksrådions "Vetandets värld".

Till sist vill vi fästa META-läsarnas uppmärksamhet på Göran Häggs senaste roman "Doktor Elgerantz" där vi bl.a. får veta att man på arkeologiska institutionen vid Umeå universitet ger föreläsningar över ämnet "Samiska bilvrak som prov på kolonial utsugning under renkapitalistisk tid". Sant eller ej - boken gisslar på ett mycket underhållande sätt livet i den akademiska världen och torde därför ha sitt intresse för META-läsare även långt söder om Umeå.

*Henrik Klackenborg
Kenneth Svensson*

META:s Stockholmsredaktion

VADSTENAS "GROP O PLANKOR"

- STADENS MEDEL TIDA BEFÄSTNINGSVÄRK

Den, som under de senaste årtiondena följt utvecklingen på det stadsarkeologiska området, kan naturligtvis inte tycka annat än att den gått åt rätt håll. När jag i mitten av 1960-talet försökte sammanfatta forskningsläget i rapporten "Stads-historia och arkeologi" (Historisk tidskrift 1965) fanns det inte mycket mer än Lund och Lödöse att berätta om. Det var överhuvudtaget svårt att få veta vad som gjorts på olika håll.

Sedan dess har som bekant mycket hänt och vi har i Medeltidsstadens rapporter fått ett ovärderligt hjälpmedel. Detta antingen man vill snabbt orientera sig om vilka utgrävningar som är gjorda i en viss stad eller få reda på vad som är bekant om en särskild företeelse i städerna i allmänhet. Det är bara att hoppas att den fortsatta rapporteringen blir så ordnad att den lätt kan utnyttjas tvärvetenskapligt, även sedan projektet avvecklats.

Bearbetningen och presentationen av det arkeologiska materialet har varit den centrala uppgiften för Medeltidsstaden. Helt naturligt har utnyttjandet av det skriftliga källmaterialet fått stå tillbaka här-för. Detta har varit en medveten och kanske nödvändig prioritering i det svenska projektet i motsats till det något senare startade danska. Möjligen under-

skattade man också inom projektledningen från början svårigheterna att använda de stadshistoriker som finns och att ur denna ojämna litteratur, vilken i sin tur bygger på ett ofullständigt och svårtolkat källmaterial, dra fram data och passa in dessa i rapporternas formaliserade uppställningar.

I varje fall får man inte förledas att tro att allt skulle vara gjort i och med att rapportserien avslutas. Tvärtom är det egentligen först då en ordentlig genomgång av det skriftliga källmaterialet skulle ta sin början. Med rapporterna som bas, borde man gå igenom framför allt otryckt material från 1400-, 1500- och 1600-talet. Utifrån vad som härvid framkom i förening med en intensiv analys av det äldsta kartmaterialet från 1600- och 1700-talet skulle man säkert kunna belysa och besvara många frågor rörande enskilda städer likaväl som stadsväsendet i allmänhet under medeltiden.

Att det t.o.m. på ett så centralt ställe som i Riksarkivets huvudserie av pergamentsbrev går att göra "fynd" belyses av ett 1400-tals brev, som nyligen aktualiserades här på Svenskt Diplomatarium i samband med Medeltidsstadens arbete på Vadstena-rapporten. Det visade sig snart

att brevet ifråga var av så stort allmänt intresse att det borde delges en vidare krets. Det har visserligen publicerats en gång tidigare, men då som bilaga till en språkvetenskaplig avhandling som idag knappast läses ens av filologer (Neuman 1918). Det är alltså inte fråga om ett fynd i egentlig mening, utan brevet har hela tiden varit känt till sin existens och även uppmärksamrats här och var i den historiska litteraturen (Bengtsson 1921 s. 22, Kraft 1944 s. 120 och Bergman 1955 s. 432). Men det har veterligen aldrig dragits in i diskussionen om huruvida de medeltida städerna varit befästa eller ej.

Texten återges här i sin helhet och med iakttagande av i stort sett samma editionsprinciper som i det moderna diplomatarieverket. Kursiveringen av upplösta förkortningar har dock slopats. Om brevet, som är daterat 1467 10/10, är att säga att det är rätt stort till formatet och vackert skrivet. Det har ursprungligen varit försett med 4 hängande sigill i vaxkupor, däribland Vadstena stads med den heliga Birgitta sittande vid en skrivpulp.

Pergamentsbrev 1467 10/10, Riksarkivet.

*Wij borghamestara, raadhmen och all
menigheten j Wazstena by gørom wither-
lighit meth thesso waaro breff ath
aeffther thet ath wj och waar stadher
haffuom offta stadde waridh j myklom
waadha och drøuilsom j thessom forlidhna
aarom fore omilda manna skuld som oss
och waara borghara haffua meth over-
waald slaghit, trughat och oforraetthat
synderliga tha ørløgh oc ofridher varit
haffuer j rikeno som nw aer / hulkit mykit
aer skeet oc tilbudhit for thy / ath wj ey
haffuom haft groop aeller noghot til
waern kring om wan stadh som andre
staedher j rikeno haffua. Thy haffuom wj
nw alle meth enne eendraekt kaerligha oc
ødhmiwkligha bidhit waara kaera frw
abbadissona, confessorem oc alla systra
oc brødher j Wazstena clostre j wael-
borna manna naerwarw som aer her Niels*

Sture, her Staffan Wlffson riddara oc
 munga andra /ath the oss kaerligha wilden
 vna och til staedha ath graeffua ena
 groop kring om stadhen oss til waern oc
 trøst ssa ath groopen waare tio alna
 breedh och tio alna gropa bakken jnnan
 fore och ey meer / Ok skolom wj the
 grppena laeggia oc graeffuo aeffther thy
 oss wardær aff clostreno wiist oc wth
 stikkadh huru hon skal waro / hulkit the
 oss kaerligha oc mildeligha vnth oc til-
 stadt haffua j swa maattho som her
 aeffther folgher. Fforst ath wj skolom
 hona graffua och kostwaeria aff waaro
 eeghno och clostreno ther meth engen
 tunga gøro / och ey ther vti noghon skat
 aeller rentho qwitta aeller bedhas / Ok
 engen ther til nødha aff thøm j
 clostersens heghnadh byggia synderliga
 godha quinnor som ther boo / hulkit wj
 gerna goro wiliom. Ok skolom wj sielffue
 faerdugha haalda broar och poortha ther
 som gathur skolo wthgaa aff stadhenom
 fførst porthen och brona vidh Skaeningis
 lidh och annarstads kring om stadhen ther
 som tarffuas / hulke portha oc broar swa
 skolo byggias och forwaras ath clostersens
 aker och saened bliffuer j heghnadh. Ok the
 poortha oc broar som waro skolo j mellan
 konungsgaardhen och j nor til sion thøm
 haalde oc bygge clostridh / och wj
 graeffuom och faerdugha haaldom grope-
 na som forescriffuat staar och hona
 waeriom tha thes tarffuas. Alt thetta
 forscriffna loffuom wj alle fornempde
 fast och stadught haalda aewerdeligha aff
 oss oc waarom aefftherkomondom ae hwa
 the haelast aero / aeller wardha kunna.

*Til thessens breffs ytermere wisso och
stadhfestilse bidhiom wj ødhmiwkliha
waerdughan fadher oc herra her Henrik
electum confirmatum j Lincøpunge och
waelborna men her Niels Stwra oc her
Staffan Wlffson riddara ath the sin incigle
wilen haer fore laetho hengtas meth
waaro stadz jncigle til wtnisbyrdh.
Scriffuit j Watzstena arom aeffther Gudz
byrdh medløvij vppa løgherdaghen naedt
aeffther sancte Birgitte dagh om høsten
som kallas canonizacionis.*

För att sammanfatta huvudinnehållet tillkännager borgmästare, rådmän och minighet i Vadstena stad följande:

Staden och dess borgare har under senare år ofta lidigt mycket ont, särskilt då krigstillstånd såsom nu rått i riket. Detta har berott på att man inte haft en grav eller nåtot til värn runt omkring sin stad, som andra städer i riket har. Därför har man nu bett abbedissan, konfessorn, systarna och bröderna i Vadstena kloster om tillåtelse att gräva en grav runtomkring staden till skydd. Graven skulle vara 10 alnar bred och vallen innanför 10 alnar och ej mer. Graven skall läggas och grävas såsom klostret anvisar och utstakar. Detta har klostermyndigheten gått

med på på följande villkor. För det första att staden gräver graven, själv svarar för kostnaderna och inte belastar klostret med någon pålage o.s.v. Vidare att staden själv håller i stånd broar och portar, där gator går ut ur staden. Först och främst porten och bron vid Skänninge utfarten, men också på andra ställen runt om staden där det behövs. Dessa portar och broar skall så byggas och skyddas att klostrets åker och gröda blir inhägnad. De portar som skall vara mellan kungsgården i norr till sjön dem skall klostret hålla och bygga, medan staden som sagt gräver och håller i stånd graven och försvarar den när så behövs. Till allt detta förband sig staden.

Detta i sitt slag unika brev upplyser oss alltså om att staden Vadstena skulle be-
fästas, att andra städer i riket var befästa
och att befästningsverken av samtiden
omtalades som *g r o p* och *g r o p a -*
b a c k e. Vad gäller det sistnämnda omtalas
gropen, diket och någon gång rännan,
vilket i latinska texter motsvaras av *f o s -*
s a, *-ae* (f.) under medeltiden och 1500-
talet i en rad städer och då särskilt i
lägesangivelser. Det heter ofta att en viss
tomt ligger "vid gropen" eller "innanför
gropen" i staden ifråga.

I motsvarande stadsmonografi, som i
många fall är skriven av Sven Ljung, upp-
fattas gropen eller diket som en gräns-
markering. Han och även andra forskare,
t.ex. Lars-Arne Norborg i Jönköpings-
historiken (1963, s. 320), ansluter sig där-
vid till den syn på saken som kommer till
uttryck i Adolf Schücks "Studier i det
svenska stadsväsendets uppkomst och äld-
sta utveckling" (1926, s. 447). Där sägs
det att det är tänkbart att groparna-
dikena haft betydelse för försvaret, men
att det dock synes mest sannolikt att de
angivit en gräns för stadsområdet.

Om möjligt ännu försiktigare är Hans
Andersson i den sammanfattande rappor-
ten "Arkeologi i Mellansverige", nr 19 i
Medeltidsstadens serie. Han slår där fast
att de berörda 15 mellansvenska städerna
"varit helt utan befästningsanordningar,
som också kunnat fungera som gräns-
markeringar" (s. 57). Han t.o.m. varnar
för att kombinera iakttagelser i fält av
stadsdiken med de notiser om dylika som
finns från medeltiden, eftersom dikena

trots allt kan vara eftermedeltida och -
såsom han påstår - snarare hör samman
med införandet av stadstullar.

Författarna till rapporten om det väst-
svenska (Gamla) Lödöse har dock varit
djärva nog att uttrycka en annan mening.
De antar att vissa vallrester och "diken"
kan ha varit mera permanenta värn kring
stadskärnan och härröra från en annan tid
än borgen med sina vallar och gravar
(Medeltidsstaden 21, s. 87 f). Mot bak-
grund av vad som är känt om vallar,
gravar och andra försvarsanordningar
kring medeltida danska städer, däribland
de mer närliggande städerna Lund, Halm-
stad och (Ny) Varberg, vore det märkligt
om inte motsvarande anläggningar skulle
ha funnits också i samtida svenska städer.
(KL XVI: Stadens försvar sp. 588 och
Stadsbebyggelse och stadsplan sp. 624;
Medeltidsstadens rapporter nr 20, 26 och
31). Det är svårt att tro att alla städer
utom Kalmar, Stockholm, Viborg och
Visby med sina stadsmurar, skulle ha varit
helt öppna medeltiden igenom.

Låt oss återvända till Vadstenas grop eller
rättare sagt gropar, för den år 1467
planerade var inte den första i stadens
dittills korta historia. Redan från 1420-
talet omtalas en grop i Vadstena och det
betyder att denna måste ha grävts rätt
snart efter det att staden fått sina privi-
legier år 1400. Fr.o.m. 1479 finns det
omnämmanden av "gamla gropen", vilket
visar att man nu fått en ny och måste
skillja två likartade anläggningar åt (Orig.
perg. 1479 23/2, RA, se förteckning över

gropnotiserna efter uppsatsen). Hårtill kommer även andra vittnesbörd, däribland arkeologiska, för att 1467 års planer satts i verket (se nedan).

"Stadzsens breff vppa gropena som löper w m kringh byn j Watzstena" står det nog så belysande i den arkivpåteckning på brevets baksida som gjorts i klostret.

Sedan den äldre gropen, vilken f.ö. vid något tillfälle omtalas som "graven", upphört att vara vallgrav har den lagts igen (Geete 1900-1916, s. 223). År 1490 sades en gård ligga "i gropen" och detta säger något om dess bredd.

Om den nya gropen vet vi att den skulle vara 10 alnar bred, vilket med ett alnmått på 50-60 cm gör 5-6 m (KL I:Alen). Lika bred men inte bredare skulle "gropbacken", d.v.s. vallen, vara och den skulle ligga innanför, vilket var det naturliga. Gravens djup måste ha bestämt vallens höjd, eftersom beteckningen gropbacke, vilken i övrigt är obelagd i medeltidsmaterialet, talar för att det främst rört sig om brevidvallen uppkastade schaktningssmassor.

Att det i ett brev från 1479 talas om "stadens plankor" vittnar om en förstärkning och/eller påbyggnad av trä, ett plankverk och/eller en palissad. (Orig. perg. 1479 25/2, RA). En sådan måste ha varit nödvändig för att anläggningen skulle få någon höjd och effekt (KL XIII: Palissad(er) sp. 86). Dit hörde portar och broar, vilket ger en föreställning om dimensionerna. Det finns säkert bättre jämförelsematerial än ringmuren i Kalmar

men att dess höjd uppskattats till 8,5 m och dess genomsnittliga bas till 2 m säger ändå något (Selling 1979 s. 316 ff).

Nämnas kan att det i rimkrönikan står att både Karl Knutsson och Kristian I lät "plancke oc grafwa" i Lödöse (SFSS II v. 8903, 8993). När riksrådet på 1470-talet beslöt flytta staden till ett läge längre ner i älvdalen hette det att detta nya Lödöse skulle befästas med "bwlwerka, torffwall och mwr" och "mwr och gropaer" (PRF I nr 174:2 och 180:2). Torvvallar omtalas ofta i sådana här sammanhang på 1500-talet (se Söderwalls ordbok, suppl.:Torfwalder med där anförda belägg).

Då Gustav Vasa ville befästa Vadstena på nytt på 1540-talet skulle det enligt en uppgift vara med "staket" med "grop" utanför och enligt en annan med "vall" med "grav" (GIR 1543 14/10, 1544 28/4). Detta visar inte bara att terminologin var densamma utan också att man när man talade om en och samma anläggning vid olika tillfällen kunde ta fasta på olika delar av den.

Som redan framgått är försvarsanläggningar av det här slaget bättre kända från danskt område. I privilegierna för vissa städer där framstår "plankverk" som alternativ till stadsmur. Sålunda heter det i privilegiet för det skånska Vä 1513 att staden skulle befästas med "grober, mwrer eller planckewerk" (PRF I nr 381). Vad gäller själva graven har både vattenfyllda gravar och torrgravar förekommit (KL XX: Voldgrav). Vadstenas grav var en

vattengrav och har antingen fått sitt vatten från sjön eller, vilket kanske är troligare, från en bäck såsom den eftermedeltida slottsvallgraven (Unnerbäck 1966 s.31). I så fall har den liksom denna haft sitt utlopp i Vättern. Till grund för dessa påståenden ligger ett uttalande i ett arrendekontrakt från 1469. En borgare som disponerade en tomt, vilken tydligen var belägen vid det parti av graven som gick utanför klostret och ner mot sjön, förband sig att bygga så på tomten ifråga att "wathnit i gropinne haffir siin fria wthgang" (1469 16/6, orig. perg. RA).

Det var alltså en upp till 6 meter bred och antagligen inte alltför grund grav som den som ville in i staden hade att ta sig över. Den som till äventyrs lyckades hade sedan att forcera vällen med dess träverk. De broar som omtalas tillsammans med stadsportarna har varit vindbroar, vindbryggor (se Söderwalls ordbok: Vindabro). Att portarna skulle vara starka och kunna låsas ordentligt säger sig självt. Att bryta stadens lås från porten var enligt Malmö stadsrätt 1487 förenat med dödsstraff (PRF I nr 344:38).

Förekomsten av en kraftig stadsport i början av 1500-talet har i Danmark ansetts tyda på att staden ifråga haft en ordentlig mur eller ett effektivt vall/palissadssystem under medeltiden (KL XVI: Stadens försvar sp. 588; KL XIII: Port sp. 403). Omnämmanden av Jönköpings stadsportar i brev från 1450- och 1460-talet har i äldre litteratur ansetts vittna om att staden varit omsluten på något sätt, upp-

gifter som bestämt avvisas av Norborg i den moderna historiken (Björkman 1914 s. 78, Norborg 1963 s. 320). Notiserna ifråga gäller ett kapell, som uppges ligga extra portas opidi Junacopensis ad orientem, alltså utanför staden Jönköpings portar, i öster (Kjellberg 1930 s. 411 - 414). Staden har att döma härav haft minst två stadsportar.

I 1467 års brev sägs uttryckligen att staden skulle anlägga och underhålla samt vid behov även försvara vallarna och gravarna och några av portarna och broarna. Klostret skulle bara svara för några få portar och broar i anslutning till klosterområdet. Att man från klostrets sida var angelägen om att reglera de direkta utgifter som var förknippade med befästningsverkets tillkomst och fortsatta underhåll berodde naturligtvis på att en anläggning av den här arten och storleksordningen var ett dyrbart företag. Det gällde ju ett grav- och vallsystem av betydande längd (se nedan). Men det berodde också på att klostret i själva verket bar en större del av bördan än vad som här framgår.

Det var nämligen klostret som ställde marken till förfogande. Det finns en uppgift i en lägesangivelse från 1479 som tyder på att ett utrymme om 10 alnar, alltså 6 m, omedelbart innanför vällen lämnats outnyttjat för tomter och bebyggelse (1479 25/2 orig. perg. RA). Till detta skall då läggas de sammanlagt omkring 12 m som upptogs av själva vällen och graven. Den totala yta som upptogs av detta uppemot 20 m breda bälte i en

vid både kring stadskärnan har inte varit obetydlig. Å andra sidan är det tveksamt om tomterna överallt nådde eller någonsin kom att nå så långt ut, varför det är svårt att uppskatta vilket inkomstbortfall upp-låtelsen av marken inneburit för klostret i form av förlorade tomtören, dagsverken o.s.v. Klostret var nämligen inte bara ensam markägare utan hade också kronans intäkter från köpstaden i förläning.

De direkta kostnaderna skulle alltså bestridas av staden och med medel som blev över sedan klostret fått sitt som mark-ägare och läntagare. Det förhållandet att anläggningen verkligen kom till stånd stämmer med det allmänna intryck av välmåga som den tidens Vadstena med alla sina stenhus ger (se stadsarkeologiskt register s. 29-42 samt s. 64-66 i rapport nr 36). Hur bördan fördelats borgarna emellan vet vi inte något om. När Malmö stadsmur byggdes på 1430-talet - ett i och för sig större och dyrbarare företag - fick alla som var besuttna i staden bidra i proportion till egendomens storlek (PRF I nr 294). En del borgare uppges 1545 ha flyttat ut ur staden för att undgå de skatter och pålagor som Vadstens då aktuella befästade kunde föra med sig (PRF II nr 162-163).

Att staden 1467 begärde tillstånd av klostret att anlägga graven berodde naturligtvis på att den alltsedan sin tillkomst lydde under detta. Men även om kungen förlänat klostret med sina skatter, böter och ev. andra inkomster av köpstaden och lät det tillsätta stadsfogde i sitt ställe betydde det inte att banden mellan staden och

kronan var helt avskurna. Att befästa en stad var en riksangelägenhet som ytterst bör ha krävt tillstånd av kungen, i varje fall under normala politiska förhållanden. Den rätt kungen enligt landslagen hade att kräva hjälp av allmogen när han ville bygga sine fästningar borde då ha kunnat komma Vadstena till godo (Dovring 1951 s. 80 f., 140 ff.).

Allt annat än normala förhållanden rådde emellertid 1467. Beslutet att befästa Vadstena hör hemma i ett skede av det sena 1400-talets unionsstrider som präglades av häftiga partistrider. En av huvudroller-na i de strider som då splittrade riket spelades av just Nils Sture, vilken tillsammans med herr Karl Ulfsson och biskop Nils i Linköping beseglat brevet. Att den sistnämnde omtalas som electus confirmatus betyder att påven stadfäst

valet av honom till biskop men att han ännu inte blivit vigd (Schück 1959 s. 116 ff). Om det var med självtagen myndighet eller med riksrådets goda minne dessa herrar kanske rent av tog initiativet till eller i varje fall tillstyrkte beslutet är svårt att avgöra utan inträngande studier i skedets politiska förvecklingar.

Beslutets eventuella förankring i riksrådet är under alla omständigheter alltför osäker för att tillåta ett antagande att stadens myndigheter kunnat påräkna hjälp utifrån. De yttre omständigheterna kring beslutet att befästa denna, till en klosterinstitution bortförlänade stad, var överhuvudtaget så helt annorlunda än dem kring riksrådets beslut ifråga om Nya Lödöse några år senare. Då bestämdes att

varje skattebonde och landbo i Västergötland skulle bidra med två dagsverken till den nya stadens mur och gravar. Ev. avlösning av dagsverkena i pengar eller spannmål skulle levereras direkt till dem som svarade för stadens uppbyggnad, av vilka befästningsarbetet var en del. Intressant är att denna extraskatt också kunde utgå i reella dagsverken. I sammanhanget talas om rotar och anmälnings-skyldighet hos häradsfogden eller härads-hövdingen (PRF I nr 180:2; se även Söderwalls ordbok, suppl: rote. Dovring 1951 s. 80 ff).

Det är inte utan att man för en gångs skull tycker sig skymta arbetsfolket. Liknande effekt har några passager i Gustav I:s brev rörande de arbeten som på 1540-talet skulle sättas igång i Vadstena. Det handlar här om skovlar, spedar, skottkärror, järnstänger och hackor som skulle skaffas fram i stor mängd och vid behov repareras för att finnas till hands inför den kommande arbetssäsongen, så att arbetena kunde komma igång så snart tjälen gick ur jorden. En gång är det även tal om att skicka det samlade krigsfolket, som för tillfället gick sysslolöst, dit för att arbeta på stadsbefästningarna.

På 1500-talet var det också aktuellt att anlita ett slags ingenjörsteknisk sakkunskap. Några namngivna vallmästare med vallknektar sändes till Vadstena för att avgöra "huru thenn wallen ther kring om byn best läggies och ordineres skal medt graffwenn". Vidare att som sagt undersöka "hwat redskap och annen tilbehöring"

borgarna lagt upp förråd av; utrustning "som till sådane waldläggning will ware förnöden". (GIR 1543 14/10, 1544 28/4 och 3/11, 1545 26/1 och 21/2); SRA I nr 167 s. 400; se även PRF II nr 162-163 och Unnerbäck 1966 s. 18 ff.; den sistnämndes uppfattning om vilka notiser som avser slottsbygget resp. stadsbefästningarna, skiljer sig dock på några punkter från min.) När det gäller 1460-talets stora befästningsarbete i Vadstena är det bara att konstatera att vi vet lika litet om eventuellt inkallad expertis som om anlita arbetskraft. Känt är dock att företag av den här arten i äldre tid alltid var mycket arbetsintensiva.

En anläggning som inte underhölls förföll säkert rätt snabbt. Det i Varbergs-rapporten anförda citatet från 1531 rörande stadens förfallna befästningsverk, liksom uppgifterna om hur vallen och graven återställdes är belysande (Medeltidsstaden nr 31 s. 36). Ifråga om Nya Lödöse skrev Gustav Vasa 1543 om "arme grafwar kring om byn, nidsunckne wallar och twenne bulwerker, så att man med ringe skytt kan skiuthe ther twärt och ändelängz egenom, ehwar man will" (PRF II nr 151). Nya Lödöse hade visserligen bränts av danskarna 1507 och belägringskonsten liksom eldvapnen hade utvecklats en del sedan 1460-talet, men citatet säger i alla fall något om vad som hände med vallar och gravar som fick förfalla.

Malmö stadsrätt stipulerar straff för den "som styger bysens mwr eller plancker eller ander bysens faestningh eller bryder plancke wdth" och i den händelse "dige

eller plancke forderffwes eller nederfalle for nogher mantz försömmelse i frijtz thime" (PRF I nr 33: 19-20, 38-39). Det var med andra ord inte bara anläggningskostnader utan också utgifter för underhåll och försvar som Vadstena stad drog på sig 1467. Härom talas ju också i brevet om den beslutade försvarsanläggningen.

Eftersom Vadstenas äldsta tänkebäcker gått förlorade, vet vi inte om kontrollen och underhållet av vällen och graven såsom i de större städerna med stadsmurar på något sätt sattes i system och i så fall hur (jfr, KL XVI: Stadens försvar). I Arbogas medeltida tänkebok finns en enstaka notis från 1461 23 maj, vilken gäller en grop-syn, företagen på en på rådstugan utsedd 12-mannanämnd: "Thaesse xij gingo om stadin ok ranzakado om stadzens grop hwar hon war gil aellier ogill ok holkit hon skulle wm stadin ga" (Arboga stads tänkebok I s. 218 f.). Det gällde alltså en kontroll av var gropen-graven var "giltig" eller "fullgod" och inte, samt av hur den skulle gå. Innan detta görs till ett avgörande bevis för att också den grop som är känd från Arboga ingått i ett stadens försvarsverk bör valet av adjektivet "gilder" i detta sammanhang noga övervägas. I detta låg nämligen att något var giltigt i betydelsen lagligt, vilket onekligen passar bättre ifråga om en gräns än en försvarsanordning (se Söderwalls ordbok, suppl: gilder med där anförda litteraturhänvisningar).

Detta för över på frågan om förhållandet vallgrav-stadsgräns och om det överhuvudtaget är tänkbart att man i en medeltidsstad kan ha underkastat sig ett så stort och dyrbart företag som anläggandet av en grav runt staden innebar bara för att få en markering av var stadens jurisdiktionsområde upphörde.

Men först något om den yngre medeltida vadstena gropens senare öden.

Lika litet som Vadstenas äldre grop omtalas i 1467 års brev nämns den yngre i Gustav I:s brev på 1540-talet. Kungen försökte då - förgäves - förmå vadstenaborgarna att befästa sin stad. Vid båda tillfällena var tydligen de äldre försvarsverken förfallna och ur funktion, varför de inte längre erbjöd något skydd. Men det är inte uteslutet att Gustav Vasa kan ha avsett en upprustning och modernisering av den äldre anläggningen eller delar av denna.

Sedd ur fågelperspektiv var den närmast rektangulär och kan i själva verket ha åsyftats, då kungen nu talade om att göra staden fyrkantig. I motsats till förra gången var det i varje fall inte frågan om att utvidga det befästa stadsområdet. Befolkningen och staden krympte efter reformationen och genom denna blev tidigare kyrklig egendom i staden disponibel för andra ändamål. I Uppsala, där många hus av samma skäl blivit lediga var det efter en brand vid samma tid tal om att tränga ihop befolkningen i den ena stadshalvan, på den västra åstranden (PRF II nr 155).

Men vadstenaborna tycks inte ha förstått sitt eget bästa, såsom det heter i kungens brev. I de tänkeböcker som finns fr.o.m. 1577 omtalas gropen och vad som här kallas stadsvallen eller "rännevallen". Notiserna om den förra gäller mest lägesangivelser och säger inte något om gropens aktuella tillstånd. Vallen däremot omtalas på ett sådant sätt att man får ett intryck av att den låg för fåfot. Det talas här om får som stulits på rännevallen, vilket tyder på att den utnyttjades för bete och en tomt eller gård som låg på rännevallen. Om en dråpare heter det att han flydde "öfuer gerdessgården och så wt opå Renneuallen" (Vadstena stads äldsta tänkeböcker s. 48, 99; 250, 265, 291, 294 och 421).

För att få svar på den principiellt viktiga frågan om stadsgräns och grop sammanfallit i det medeltida Vadstena är det viktigt att fixera dels stadsområdets omfattning, dels gravarnas sträckning. Eftersom det är bekant att det förra utvidgats genom ett riksrådets beslut 1435, kunde det ligga nära till hands att sätta tillkomsten av den yngre gropen i samband därmed. För en gångs skull är emellertid källäget sådant att vi kan se att det inte finns en kausalförklaring mellan dessa åtgärder utan att båda snarast är yttringar av ett och samma förhållande, nämligen stadens eller rättare sagt den egentliga stadsbebyggelsens tillväxt. Staden expanderade starkt under 1400-talet (Medeltidsstadens rapport nr 36 passim).

Vad först gäller den äldre och den yngre gravens läge kan konstateras att det förutom vissa upplysningar i 1467 års brev finns omnämmanden av (den gamla) gropen i 1447 års klosterjordebok samt sammanlagt ett dussintal notiser om groparna i brevmaterialet, varav några uttryckligen gäller gamla gropen. (Se förteckning efter uppsatsens slut). Härtill kommer arkeologiska iakttagelser rörande den yngre gropen. Rent allmänt kan konstateras att dessa uppgifter framförallt gäller förhållandena kring klostret och stadskyrkan samt att groparnas sträckning i öster och söder är bättre känd än dragningen i väster, bortom torget. En topografisk undersökning som går långt utöver vad Margareta Hasselmo kunnat göra inom ramen för Medeltidsstadens arbete och vad som kan göras här, skulle kunna ge mycket och bringa klarhet i denna och många andra frågor rörande stadsplanen.

För att börja med den yngre gropen är 1467 års brev snålt på upplysningar om var exakt den skulle gå, något som kanske inte ens var riktigt bestämt ännu när brevet utfärdades. Allt som sägs är att vallen-graven skulle gå runt omkring staden, vilket nog bör fattas bokstavligt. Uppgiften om portarna och broarna "emellan kungsgården och i norr till sjön" blir meningsfull och begriplig endast om man förutsätter en vall också på sjösidan, ett slags motsvarighet till ringmursstädernas sjömurar. Anfall av fientliga flottor över Vättern var väl inte precis att vänta. Inte heller kan risken för infall

av en styrka som kom över isen ha varit stor, isynnerhet som vinterfälttåg och belägringar så års var sällsynta vid den här tiden (KL V: Fästningsstrid). Men staden och klostret skulle skyddas också mot tjuvar och andra illgärningsmän, varför en stadsbefästning bör ha inneslutit staden ifråga på alla sidor.

Härutöver får vi veta att en av de tydliggen ganska många portarna skulle vara där landsvägen från Skänninge gick in i staden. Skänningeledet omtalas även i den sena tänkeboken (se Ericssons utgåva reg. s. 454.). Liksom senare bör det också ha funnits öppningar i vällen även där Hovs- och Motalagatorna gick ut ur staden. Uppgiften 1467 att portar och broar skulle byggas och skötas så att klostrets åker och gröda blev inhägnad är inte direkt upplysande när det gäller portarnas lokalisering men kunde kanske bli det insatta i ett större topografiskt sammanhang.

De nuvarande gatunamnen Groggatan och Södra resp. Östra Rännevalen skvallrar om var graven och vällen skall sökas. I kvarteret Köpmannen mellan dessa gator har också ett "dike", uppmätt till 2,5 m i botten och 3,5 m upptill, påträffats i samband med schaktningsarbeten (Medeltidsstadens rapport nr 36 s. 35, 61). Dessa iakttagelser borde nu tilldra sig förnyad uppmärksamhet sedan de medeltida måtten blivit bekanta. En jämförelse med den medeltida stadsgrav med vall som finns bevarad i Stege på Mön i Danmark vore kanske givande (KL XVI: Stadens

försvar sp. 588; Middelaldersteder 1977, s. 26 - 41).

Eftersom den gamla gropen kan förläggas till ungefär nuvarande Storgatan, betydde tillkomsten av den nya att det befästa stadsområdet mer än fördubblades i söder eller sydost för att vara exakt. Huruvida den också innebar en utvidgning av stadsområdet i öster och väster är vi sämre underrättade om, eftersom den gamla gropens dragning där är okänd och den nyare gropens dåligt känd.

Att döma av Rännevallsgatornas sträckning har den yngre graven strax öster om porten vid Skänningegatan/vägen krökt av åt norr. Fortsättningen förbi klostret och ner mot sjön i norr bekräftas i stort av notiserna i det samtida skriftliga materialet. De utgrävningar, som gjorts här, tycks däremot inte ha gått tillräckligt långt utanför det centrala klosterområdet för att hjälpa oss att få rätsida på de delvis motsägelsefulla notiserna om tomtor i anslutning till klosterhägningen och graven eller gravarna. Hit hör också frågan om den vall som skall ha funnits utanför den gamla kungsgården eller palatset innan anläggningen började byggas om till kloster (Medeltidsstadens rapport nr 36 s. 54, med hänvisningar till Iwar Anderssons arbete). Likaså frågan om en fortsättning på försvarssystemet på sjösidan. I ett brev från 1428 rörande den tomt kungamakten åtminstone sedan år 1400 förfogade över strax väster om klostret skriver Erik av Pommern följande:

"wara tomt ... oc thän platz nidh til siön jnnan for gropinne til war trögard och kalgard" (Geete 1900 - 1916 s. 226). Säger detta något mer än att tomten låg innanför stadsbefästningen och vad säger det i så fall om gropens läge i förhållande till denna, den yngre kungsgården i Vadstena. (Medeltidsstadens rapport nr 36 s. 157.)

Eftersom redan den äldre gropen bör ha inneslutit själva klosterområdet finns det inte skäl att tro att någon större utvidgning av det inhägnade eller rättare sagt befästa området ägt rum på den kanten i och med den nya gropens tillkomst. Kanske har det skett en utvidgning i väster, men det vet vi ingenting om. En analys av den äldsta jordebokens notiser om tomter, gårdar och bodar vid torget (Rådhus-torget) och väster därom liksom av de topografiska förhållandena överhuvudtaget i denna del av staden skulle säkert ge någon ledning när det gäller att avgöra var graven eller gravarna här gått. I dessa trakter skedde som bekant rätt stora omändringar i samband med Gustav Vasas slottsbygge, vilket bl.a. innebar att en hel stadsdel avhystes (Bergman 1955 s. 432, Unnerbäck 1966 s. 26 f.).

Kunskapen om de två medeltida gravsystemens sträckning i Vadstena är således ofullständig men föreslår ändå till slutsatser om förhållandet grop-stadsgräns. Det var i Vadstena stads kärnan, alltså det i egentlig mening stadsbebyggda området, som befästes dels strax efter

stadens grundande, dels efter 1467. När det i baksidespåteckningen på 1467 års brev heter att gropen löper omkring byn i Vadstena är det således detta centrala parti av den s.k. stadsvaden som avses. Detta utesluter dock inte att också kålgårdar, lyckor och annan obebyggd mark här som på andra håll kan ha rymts innanför vallen (KL II: Byfred; XIV: Ringmur sp. 331; XVI: Stadsbebyggelse och stadsplan sp. 624; se även rapport nr 36 s. 63). Det område som låg under stadsrätt i Vadstena har emellertid varit mycket större än så både före och efter 1435, då det område som drottning Margareta gett stadsprivilegier år 1400, utvidgades av riksrådet (PRF I nr 63, 76 och 91). Såvitt jag kan se gällde det år 1400 vad som intill dess kallats Vadstena landsby och låg till klostret, vilket i sin tur som andlig institution hade egen jurisdiktion och f.ö. utövade borgrätt över sitt arbetsfolk (Norborg 1958 s. 144). Det territorium som då undandrogs Aska härad för att ligga under stadsrätt och ha egen rättskipning, utövad av magistraten i rådstugan vid torget, har alltså bestått av huvudgården i Vadstena med all dess mark, d.v.s. den bebyggelse eller by som redan vid tiden för donationen 1346 funnits kring kungsgården och sockenkyrkan i Vadstena men som, efter det att arbetet på att bygga om gården till kloster kommit igång på 1370-talet, kommit att alltmer förtätas (Medeltidsstaden nr 36 s. 56). Härutöver all annan bymark bestående av åker, äng o.s.v. Till detta lades 1435 hela Östra och Västra

Starby med gårds- eller byplatser samt all egendom. Allt detta ägdes vid denna tid av Vadstena kloster och utgjorde att döma att attungstalen i dess jordebok en betydande areal (Vadstena klostrets två äldsta jordeböcker, ed. Anna Larsson 1971 s. 1 ff).

Här är inte möjligt att gå närmare in på Vadstenas medeltida stadsdomän och frågan om dess ystorlek eller på ett studium av den tidigare landsbyn. Vadstena erbjuder det material som här finns enastående möjligheter för den som vill ta upp och behandla det föga utforskade ämne som den svenska medeltidsstadens stadsmark och jurisdiktionsområde utgör. Ett studium som naturligtvis måste bedrivas komparativt och med beaktande av den internationella litteraturen och debatten på området. Landsbyn borde studeras med utnyttjande av den kännedom vi - inte minst tack vare Staffan Helmfrids forskning - har om byar och bebyggelseförhållanden i denna del av Östergötland i äldre tid (Helmfrid 1962).

Efter denna parentes om önskvärda forskningsinsatser, är det dags att slå fast att tanken att groparna skulle ha sammanfallit med och avsett att markera stadsgränsen helt, måste avskrivras för Vadstenas del. För Lunds del finns det utsagt att grav och gräns ej sammanföll (PRF I nr 278:14). Den äldre gropens karaktär har visserligen inte diskuterats här, men det finns inte skäl att tro annat än att den fyllt samma funktion som den yngre, som bevisligen tillkom i rent försvarssyfte.

Den omtalas för det första parallellt med denna. Fästningsgrav, vallgrav var in på 1600-talet en huvudbetydelse av ordet grop. Som sådan omtalas också den med vadstenagropen samtida men säkert betydligt mer imponerande vallgraven i Kalmar i stadens tänkebok från 1400-talet (Söderwalls ordbok: grop; Selling 1979 s. 316 ff).

Det förhållandet att tomter lades ut i gamla gropen sedan den fyllts igen, bekräftar vidare det allmänna intryck 1447 års jordebok ger av den som ett påtagligt inslag i den tidiga stadsbilden. Minnet av groparna - idag i form av gatunamn - skulle knappast ha levt kvar så länge om de inte varit något mer än diken som markerat stadsgränsen. Denna har troligen varit utmärkt med rämärken på liknande sätt som i den rågångslängd som finns i privilegiebrevet 1384 för Norrköping, där för övrigt stadsmarken också gått långt utanför stadskärnan (Ljung 1965 s. 37 ff). För Vadstenas del omtalas "stadzens råå och röör" t.ex. 1609 (PRF IV nr 270).

I ingressen till 1467 års brev talas om övergrepp mot Vadstenas borgare under senare tid, som skulle ha kunnat avvärjas om staden i likhet med andra städer i riket varit befäst. Detta syftar uppenbart på nyligen timade händelser. Så sent som 1464 hade Vadstena, i likhet med övriga östgötastäder, intagits av stiftets egen biskop, Kettil Nilsson, då denna i spetsen för den oxenstiernska släktkoalitionen, in-

lett en resning mot unionskungen. Borgarna hade då betungats med skyldighet att bistå biskopen och hans legoknektar med både pengar och manskap (SRS I:1, s. 183, i övers. Vadstena klostets minnesbok 1918 s. 205 f.; allmänt se t.ex. Rosén 1964 s. 305-313). Huruvida staden verkligen kunnat undgå detta och andra prövningar om den haft en vall och grav "till waern och tröst" kan väl ifrågasättas. Detsamma gäller värdet av sådana här stadsbefästningar överhuvudtaget. Man kan fråga sig om det bara beror på källornas - och då främst rimkrönikans - tystnad att under 1400-talets och det tidiga 1500-talets många krigståg aldrig andra städer än Kalmar och Stockholm omtalas som belägrade. Några befästa köpstäder figureerar aldrig i sådana sammanhang.

Samtiden tycks i alla fall ha tillmätt stadsbefästningarnas betydelse, vilket bevisas av att borgarna i Vadstena 1467 tog på sig den tunga börda det innebar att anlägga en bred grav och lång vall. Och det var inte bara för Vadstenas befästande som senare Gustav Vasa ivrade. I ett brev till Uppsala stad uttryckte han 1544 önskemål om att flera köpstäder skulle befästas till skydd mot yttre och inre fiender, så att man hade någonstans att dra sig tillbaka, skyddad till liv och gods tills dess man kunde göra ordentligt motstånd. Kungen erinrar uppsalaborna om hur illa det gått då kung Kristians krigsfolk plundrat och brandskattat staden. "Hade J då hafft någenn befestning vnder, hade the icke såå slätt gjort eder

öde eller rikket sådane skade och förderff, som thå skedde", skriver han. Öppna städer är enligt kungen bara till glädje för tjuvar, fiender och "en hop förrädare" (PRF II nr 155). Tydligare kan det väl inte sägas.

I 1467 års brev sägs att andra städer i riket var befästa men dessvärre inte vilka. Riktigheten i påståendet behöver inte betvivlas. Att vi sedan inte kan uppge en enda av dem utom Kalmar och Stockholm, om dessa städer med sina murar här ens åsyftas, säger snarast något om källäget. Såsom materialet ser ut, kan alltså ett så pass anmärkningsvärt förhållande som att Vadstena med flera städer varit befästa på 1400-talet, mycket väl förbigå oss. Det är inte sällsynt att ett enda källställe såsom här plötsligt kastar ljus över tidigare okända eller obeaktade förhållanden i det medeltida samhället.

Mot bakgrund av vad som här framkommit kan det vara skäl att på nytt dra fram de uppgifter som finns om gropar i (huvudsakligen borglösa) städer som Arboga, Enköping, Jönköping, Köping, Söderköping, Uppsala, Västerås och kanske också Skara och konfrontera dem med eventuella arkeologiske iakttagelser för att se om dessa orter varit befästa, i varje fall vid något tillfälle under medeltiden. Kanske har vi missletts av den betydelseförskjutning som ord som "vall", "gropbacke", "staket", "planka", "ränna", "dike" och slutligen "grop" genomgått under den nyare tiden. Vallar, palissader, gravar och

andra försvarsanordningar kring borgar och städer är ju inte det första vi tänker på när vi hör dessa ord.

Birgitta Fritz

Svenskt Diplomatorium
Riksarkivet

Notiser om gropen i Vadstena under medeltiden.

1428 17/8 orig.perg. RA; 1428 14/10 Geete 1900-1916 s. 226; 1447 års jordebok i Vadstena klostrets två äldsta jordeböcker, utg. av A. Larsson 1971, s. 2 rad 29-30, s. 3 rad 10; omkring 1450 Geete 1900-1916 s. 223; (1451 sept.) hs A 20, fol. 333 v, RA; 1452 24/1 och 25/1 orig. perg. RA; 1469 12/6 och 16/6 orig.perg. RA; 1479 23/2, 1490 25/11 och 1507 1/12 orig. perg. RA; 1519 LBH I s. 228, avskr. i hs G 38, s. 254, Linköpings stiftsbibl. - Brevet i riksarkivets pergamentsbrevserie är registrerade i Silfverstolpe utgåva av klostrets jordebok 1500 s. 3-8, noterna.

Förkortningar och litteratur

Anderson, I. 1972: Vadstena gård och kloster.

Arboğa stads tänkebok I, utg. av E. Noreen & T. Wennström 1935-1937.

Bengtsson, Ch, 1921: En bok om gamla Vadstena.

Bergman, S. 1955: Seklernas Vadstena.

Björkman, R. 1914: Det forna Jönköping (Meddelanden från norra Smålands fornminnesförening 3).

Dovring, F. 1951: De stående skatterna på jord 1400 - 1600.

Fritz, B. 1965: Stadshistoria och arkeologi (Historisk tidskrift 1965)

Geete, R. 1900-1916: Småstycken på fornsvenska II.

GIR se Konung Gustaf den förstes registratur

Helmfrid, S. 1962: Östergötland "Västanstång". Studien über die ältere Agrarlandschaft und ihre Genese.

Konung Gustaf den förstes registratur XV-XVII, utg. av V. Granlund 1893 - 1896.

Kjellberg, C. 1930: Privilegiebrev och andra urkunder rörande Jönköpings stad 1284 -1785

KL se Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.

Kraft, S. 1944: Senare medeltiden.

(Sveriges historia till våra dagar III:2).

Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid I, II, V, XIII, XIV, XVI, XVIII, XX 1956 - 1976.

LBH = Linköpings biblioteks handlingar I, 1793.

Ljung, S. 1965: Norrköpings historia intill 1568 (Norrköpings historia 1).

- Medeltidsstadens rapporter nr 19, 20, 21, 26, 21, 26, 31, 36 (1980-1983).
- Middelaldersteder 1977 = Danske byers fremvekst og udvikling i middelalderen av H.M. Jensen, T. Nyberg och T. Riis (Urbaniseringsprocessen i Norden I, Del XVII, nordiske historikermote Trondheim 1977).
- Neuman, E. 1918: Utbredningen av vokalbalansen a:å i medelstevnskan
- Norborg, L-A. 1958: Storföretaget Vadstena kloster. Studier i senmedeltida godspolitik och ekonomiförvaltning.
- PRF = Privilegier, resolutioner och förrordningar för Sveriges städer I, II, IV, utg. av N. Herlitz m.fl. 1927-1946.
- Rosén J. 1964: Svensk historia I. Tiden före 1718.
- Schück, A. 1926: Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling.
- Schück, H. 1959: Ecclesia lincopensis. Studier om linköpingskyrkan under medeltiden och Gustav Vasa.
- Selling, D. 1979: Arkeologiska spår av det äldsta Kalmar (Kalmar stads historia I).
- SFSS = Samlingar utg. av svenska fornskriftssällskapet. Svenska medeltidens rimkrönikor II, utg. av G.E. Klemming 1866.
- SRA = Svenska riksdagsakter I, utg. av E. Hildebrand & O. Alin 1887.
- SRS = Scriptores rerum Svecicarum medii aevi 1, utg. av E. M. Fant 1818.
- Söderwalls ordbok = Ordbok öfver svenska medeltidsspråket, utg. av K.F. Söderwall 1884 - 1918; supplement utg. av K.F. Söderwall m.fl. 1925 - 1973.
- Unnerbäck, E. 1966: Vadstena slott 1545-
- 54. En byggnadshistorisk undersökning. Vadstena klostets jordebok 1500, utg. av C. Silfverstolpe 1897.
- Vadstena klostets minnesbok. "Diarium Vazstenense", red. av A. Lindblom 1918.
- Vadstena klostets två äldsta jordeböcker, utg. av A. Larsson 1971 SFSS 245
- Vadstena stads äldsta tänkeböcker ("Dommboken") 1577-1610, utg. av G.J.V. Ericsson 1945.

SOCKENKYRKA - STADSKYRKA

I föreliggande artikel skall i korthet redogöras för två kyrkundersökningar i ett par av Östergötlands medeltida städer där en sockenkyrka eventuellt haft funktion som stadskyrka under stadens äldsta skede. De undersökta kyrkorna är St Per i Vadstena som år 1982 inventerades med anledning av Erik B Lundbergs planerade publikation av kyrkan i Sveriges kyrkors publikationsserie samt St Drothem i Söderköping där en byggnadsarkeologisk dokumentation utfördes åren 1979-80 i samband med restaureringsarbeten.

En kortfattad redogörelse över de respektive städernas uppkomst och utveckling samt övriga kyrkobyggnader där är nödvändig för tolkningen av de undersökta kyrkornas, och deras eventuella föregångares, roll under denna tid.

ST PER I VADSTENA (fig.1)

Nivåförhållanden samt arkeologiskt och skriftligt källmaterial visar att Vadstenas äldsta bebyggelse ligger på den nästan nord-sydliga Åsrygg som når staden söderifrån och sträcker sig fram till Vättern. Åsens högsta punkt sammanfaller med Skänningegatan. Strax norr om gatan, där åsen fortfarande är hög, har rester efter en romansk stenkyrka, daterad till 1100-talet, påträffats. Längre norrut, där åsen börjar sluta kraftigt ner mot vattnet, uppfördes Vadstena kungsgård under 1200-

talets mitt. Då byggdes med all sannolikhet den romanska kyrkans senare tillkomna kor och torn. En 1100-talskyrka här innebär att området hade betydelse även innan kungsgården uppfördes. Den äldre bebyggelsen i anslutning till kyrkan är dock okänd.

Kungsgården omvandlades till en klosteranläggning för birgittinerna under 1300-talets senare del. Enligt Vadstenabrödernas diarium igångsattes arbetena med klosterbygget år 1369 eller 1370 och invigdes i sin helhet år 1430.

Staden Vadstenas uppkomst och utveckling är nära sammankopplad med birgittinerklostret som blev grundvalen för dess existens. Efter klosteretableringen började en stadsbebyggelse växa fram på Åsryggens västra sluttning ner mot Vättern. Redan under 1300-talets slut nämns orten som stad. År 1400 fick den sina stadsprivilegier. Under 1400- och 1500-talen nådde staden sin största utbredning.

År 1390 omtalas en biskopsgård i Vadstena. Dess läge är okänt men den låg med all sannolikhet på samma plats som den år 1473 uppförda biskopsgården strax söder om Skänningegatan.

Mellan den romanska kyrkan och Skänningegatan, norr om biskopsgården, uppfördes St Pers tegelkyrka. Tillkomsttiden har, bl a genom det kvarvarande sk Rödturnets blindingar, daterats till 1300-talet. Det har ansetts att den romanska kyrkan rivits någon gång under 1300-talet då St Per uppfördes. I beskrivningen till 1705 års stadskarta uppger Johan Eekboom att St Per var "wijd åhr 1464 i forstone upbygd". St Per kom under medeltiden att fungera som stadskyrka men det är oklart om kyrkan fick denna funktion direkt eller övertog den äldre kyrkans roll som sockenkyrka.

Första gången en sockenkyrka omtalas i Vadstena är i Magnus Erikssons och drottning Blankas testamente från år 1346. År

1380 lades sockenkyrkan och församlingen under Vadstena kloster. År 1395 omtalas bondkyrkan. Det framgår inte i dessa notiser om det är den romanska kyrkan eller St Per som åsyftas.

Kyrkan, eller kyrkorna, kan ha drabbats av den brand som år 1423 härjade i staden.

St Pers kyrkorum var ca 42 meter långt och ca 21 meter brett. Västportalen samt fönstren var försedda med kalkstensomfattningar. Kyrkans plan är avbildad på stadskartor från åren 1655 och 1705, den senare med beskrivning av Johan Eekboom, samt på en gravkarta som av Erik B Lundberg daterats till slutet av 1600-talet. Kartorna visar en treskeppig kyrka

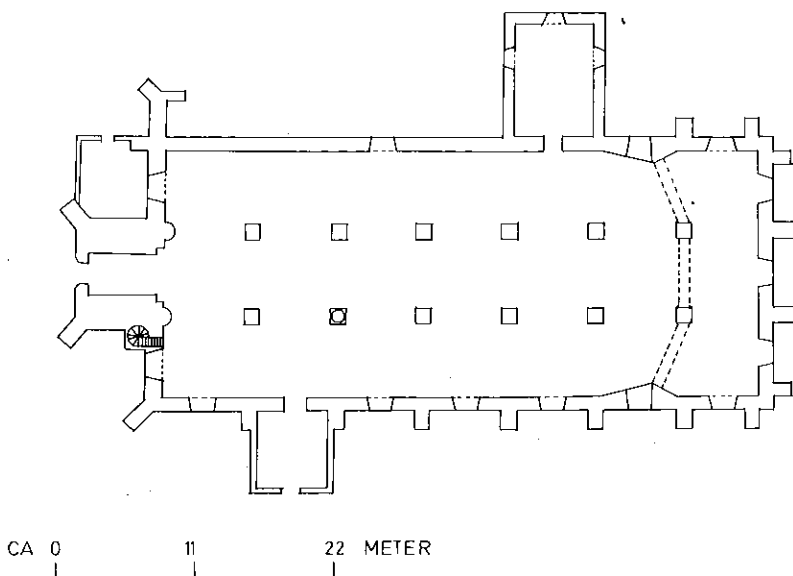

Fig. 1. Vadstena, St Per. Avdrag från gravkartan.

med ett i väster utskjutet kor. Tornets östra mur och långhusets västgavel är gemensam. Korets ursprungliga avslutning är oklar. Det kan ha varit femsidigt avslutat. Valven bärs upp av fem åttkantiga pelarpar, enligt uppgift av tegel på huggna kalkstenssocklar. Pelarna delar kyrkans skepp i sex travéer. Sydjurens fem strävpelare ligger till synes mitt för de fem pelarparen inne i kyrkan. Nordmuren har däremot inte strävpelare. Tornets syd- och nordvästra hörn samt långhusets sydvästra hörn har snedställda strävpelare. I kyrkans nordvästra hörn ligger en strävpelare i nordmurens förlängning åt väster (grunden till strävpelaren påträffades vid en arkeologisk utgrävning år 1961) samt en mur i västgavelns förlängning åt norr. Den senare avslutas ytterst i en snedställd strävpelare åt nordväst och i en kortare murrest åt öster som löper parallellt med kyrkans nordmur. Avståndet mellan denna mur och kyrkans nordmur utgör ungefär halva sidoskeppets bredd.

Enligt uppgift har St Pers nordmur haft fyra stora igenmurade valv vilka ansetts härröra från fyra kapell på kyrkans norra sida. De på kartorna avbildade strävpelarna och murarna i kyrkans nordvästra hörn är med all sannolikhet rester efter nämnda kapellrad längs kyrkans norra sidoskepp.

Uppgifter i skrivna källor och i litteraturen talar om att delar av tegelkyrkan St Per revs och att stora mängder tegel forslades därifrån bl a för att användas

som byggnadsmaterial till slottet. Dessa uppgifter har ansetts tyda på att tornet delvis revs vid reformationen. Inga spår eller skarvar tyder emellertid på att detta rivits. Det kvarstående tornet har med all sannolikhet samma höjd som ursprungligen under medeltid. Uppgifterna om tegeltransporter från St Per innebär troligen att norra kapellraden rivits intill sidoskeppsmuren och endast lämnat murrester kvar i nordvästra hörnet. Arkadbågarna har murats igen. Detta är orsaken till avsaknaden av strävpelare mot kyrkans norra långmur på kartorna.

Efter reformationen har, enligt skriftliga notiser, en sakristia i norr, vapenhus i söder, en utskjutande byggnad mellan västgaveln och tornets nordmur uppförts. Ombyggnad av koret har skett. Dessa förändringar är avbildade på gravkartan.

Mellan åren 1829-31 revs St Per efter lång tid av förfall och efterföljande reparationer. Man beslöt att använda klosterkyrkan som gudstjänstlokal. Tornet sparades eftersom klosterkyrkan inte hade något klocktorn. Det kom sedermera att kallas Rödtornet. Vidare sparades delar av västgaveln samt till gaveln delar av de gränsande nord- och sydmurarna. De ingår idag i samrealskolans byggnad. Gavelmuren har rivits så nära intill tornet på båda sidor om detta att gavelns kvarvarande murrester numera ger intryck av att vara tornets strävpelare mot syd- och nordmuren. (På dessa kvarvarande murrester har sedermera strävor uppförts). Foton av Rödtornet från slutet av 1800-

talet, förvarade i Föreningen Gamla Vadstenas bildarkiv, visar, liksom kartmaterialet, att långhusets västgavel och tornets östmur är gemensam. Ställningshålen i den gemensamma murens östsida ligger regelbundet i såväl höjd- som sidled vilket visar att muren planerats och rests under en byggnadsperiod. Fotona visar även spåren av långhusets, troligen ursprungliga, takfall mot den gemensamma muren.

Samrealskolans byggnad är täckt av gråvit puts medan Rödornet står oputsat. De murar som kvarstår av St Per efter rivningen ligger, med undantag av tornet, således dolda under putsen varför en murverksanalys är ogenomförbar. Vid besiktningstillfället kunde dock konstateras att västgaveln och tornets nord- och syd- murar ligger i förband.

Antaganden har framförts att St Pers tegelkyrka uppförts i flera perioder under medeltid och att tornet inte tillhör samma byggnadsperiod som långhuset. Kyrkobyggnadens regelbundna planform enligt kartorna samt förbandet mellan västgaveln och tornets nord- och syd- murar talar dock för att kyrkan planerats och uppförts under en byggnadsperiod under medeltid.

Med undantag för vad som är känt om den romanska kyrkan, Vadstena kungsgård och dess omvandling till kloster, biskopsgården samt St Pers kyrka är, som ovan nämnts, området äldsta historia okänd.

Förhållandet mellan de båda kyrkorna är ovisst liksom orsakerna till uppkomsten av områdets äldsta bebyggelse. Med utgångspunkt från det ovan relaterade kan dock följande hypotetiska tolkning beträffande St Pers äldsta byggnadshistoria samt dess betydelse i Vadstena under medeltid göras:

Som inledningsvis nämndes inföll Vadstenas storhetstid under 1400- och 1500-talen men orten var betydelsefull redan vid slutet av 1300-talet. År 1400 erhöles stadsprivilegierna. Klosterbygget igångsattes år 1369 eller 1370 och invigdes i sin helhet år 1430. Befolkningsmängden ökade och staden växte efter klosteretableringen. Den romanska kyrkan, vars tillkomsttid ligger före kungsgårdens grundläggande, har med all sannolikhet fungerat som församlingskyrka för stadsborna under stadens äldsta skede men blev p g a befolkningstillväxten för liten. Kyrkan kan ha drabbats så svårt av branden år 1423 att ett återuppbyggnadsarbete krävdes. Klostrets färdigställande frigjorde hantverkskunniga byggnadsarbetare för tegelbyggande. Bristande utrymmen i den äldre kyrkan, skadorna vid branden samt tillgänglig arbetskraft har med all sannolikhet varit de bidragande orsakerna till uppförandet av en större kyrka, St Pers tegelkyrka, till stadsborna under 1400-talets första hälft. St Pers stilhistoriska drag motsäger inte en datering för tillkomsttiden till detta århundrade. Det av Johan Eekboug angivna årtalet 1464 kan ha varit St Pers kyrkas invigningsår.

ST DROTHEM I SÖDERKÖPING (fig. 2 o. 3)

Söderköping ligger vid viken Slätbaken i ett område som, med undantag för stadens närmaste omgivning, är rik på fornlämningar. De synliga lämningarna utgörs främst av järnåldersgravfält. I de bergiga skogstrakterna nordöst om staden ligger fyra fornborgar. Den största är Ramunderborgen. Orter i området kring staden har genom sina namnformer tolkats som förhistoriska kultplatser, ex. Solberga och Fruängen.

Storån och dess biflod Lillån delade under medeltid Söderköping i vad som nu kallas Vintervadskvarteret beläget mellan åarna, Hagakvarteret söder och öster om Storån samt Bergskvarteret (i medeltida dokument omnämnt som Köpmanfjärdingen) norr om åarna. På 1830-talet anlades Göta kanal i stadens norra områden. Lillån ledde in i en kulvert.

De första skriftliga notiserna om Söderköping daterar sig till 1200-talets mitt. Sålunda omtalas att ett franciskanerkloster enligt ordenskrönikan anlades i staden år 1235. År 1250 testamenterade Erik Erikssons änka, drottning Katarina, Söderköping till sin syster Benedikta, gift med stormannen Svantepolk Knutsson. År 1253 nämns en borgare första gången i staden. I samma dokument nämns även St Lars församling.

En tysk befolkning är belagd i Söderköping

under 1200-talet.

I en donation år 1307 omtalas de tre församlingskyrkorna St Lars, St Ilian och St Drothem, den senare omnämnd som *ecclesie s trinitatis*.

Det finns två möjliga årtal, 1281 och 1305, för en äldre brand i staden. Bränder härjade även i staden under åren 1385, 1418 och 1567.

Ett år 1293 omtalat tegelbruk utanför Söderköping har satts i samband med en vid slutet av 1200-talet livlig kyrklig byggnadsverksamhet i staden.

Enligt Erik Lundberg och Sven Ljung har det medeltida Söderköping utvecklats från en förhistorisk-tidigmedeltida marknadsplats. Lundberg, som anser att vägarna till lands var den avgörande lokaliseringsfaktorn för marknadsplatsen, har placerat den strax väster och sydväst om Drothems kyrka där, enligt honom, landsvägarna från öster, väster och norr mynnade. Enligt Lundberg är en föregångare till den nuvarande Drothems kyrka samtidig med marknadsplatsen. Runstensfynd vid det strax öster om Drothems kyrka belägna franciskanerklostret antyder åldern på bebyggelsen kring den äldre kyrkan och marknadsplatsen.

Sven Ljung, som anser att en marknadsplats bör vara belägen där flera vattenvägar möts eller där vattenledens farbarhet ändras, förlägger marknadsplatsen

i Söderköping på ömse sidor om Lillåns flöde i Storån. Han baserar även sitt antagande på det arkeologiska material som här grävts fram och daterats till 1000-talets mitt - mitten av 1100-talet. Han anser att en föregångare till nuvarande Drothems kyrka varit församlingskyrka till befolkningen vid marknadsplatsen.

Ljung anser vidare att en tysk befolkning spelade en väsentlig roll för uppkomsten av staden vid marknadsplatsen men är inte klar över om staden uppstått successivt eller vid ett samlat tillfälle. Fullt klar är dess existens, enligt honom, under 1200-talets första hälft. Enligt honom har föregångaren till Drothems kyrka även varit församlingskyrka till stadsborna under stadens äldsta skede.

I projektet Medeltidsstadens rapport om Söderköping har den senaste framställningen om den medeltida stadens uppkomst och utveckling gjorts. Här påpekas att underlaget till tolkningen om en marknadsplats är svag. Tre mindre grävningar har utförts i utkanten av det område som Lundberg tolkat som marknadsplats utan att kulturlager påträffats. Kulturlager har inte heller påträffats vid arkeologisk utgrävning omedelbart väster om Drothems kyrka. Någon förbindelse mellan staden och kyrkan kan inte beläggas arkeologiskt under medeltid.

Enligt rapporten har vattenlederna och de topografiska förhållandena varit av avgörande betydelse för den äldsta be-

byggelsens placering i Söderköping. En nivåkarta över staden visar bl a att Storåns bredd varierade mellan 20 -70 meter inom stadsområdet under medeltid. Det bredaste partiet låg där åarna flyter ihop och där den äldsta bebyggelsen påträffats. Den äldsta hamnen förläggs hit. Närheten till denna, nivåförhållanden under medeltid samt arkeologiska iakttagelser gör ett torg under stadens äldsta skede möjligt att förlägga hit. Det nuvarande Rådhus-torget är beläget här.

Den äldsta bebyggelsen, i rapporten daterad till 1100-talet, förefaller ha varit gles. Närmast överlagrande bebyggelse, daterad till 1200-tal, visar att en förändring av byggnadstekniken och en tomtreglering ägt rum. I rapporten framförs frågan om förändringen kan tyda på en plötslig expansion i samband med stadens tillkomst och i samband med ett tyskt inflytande. Även om den tyska befolkningen, belagd i Söderköping under 1200-talet, haft inflytande för stadens utformning kvarstår det faktum att den är nära bunden till vattenlederna och topografiska förhållanden.

De byggnader som daterats till sent 1200-tal - 1300-tal är till synes mindre omsorgsfullt grundlagda. Under 1300-och 1400-talen expanderar staden något mot sydöst och öster. I jämförelse med 1200-talstekniken verkar bebyggelsen från de senare århundradena ha varit glesare.

Söderköpings storhetstid inföll mellan

slutet av 1200-talet till 1400-talets början. Under 1400-talet började Storåns uppgrundning på allvar sätta in och få konsekvenser för staden. Hamnen flyttades allt längre mot öster. Under slutet av 1500-talet - 1600-talets början hade uppgrundningen gått så långt att Söderköping inte längre existerade som hamnstad.

I det medeltida Söderköping är ett franciskanerkloster och de tre kyrkorna St Drothem, St Lars och St Ilian belagda. St Drothem var landsförsamlingskyrka, de båda andra tillhörde stadsförsamlingar. De senare slogs ihop i samband med reformationen varefter St Ilians kyrkobyggnad troligen förföll och revs. Klosteret och kyrkorna låg i stadens ytterområden, St Drothem och klosteret topografiskt välplacerade inom det högst belägna området i stadens västra del, St Lars lägre belägen på en svag sluttning öster om Storån. St Ilians kyrka kan inte lokaliseras. Genom arkeologiska och arkivaliska källor har den placerats i utkanten av det norra stadsområdet, i Bergskvarteret eller den s k Köpmannafjärdingen, norr om Storån.

I dag syns ingenting av franciskanerklostret ovan mark. Vid olika tillfällen har delar av kyrkans murar frilagts. Långhuset låg orienterat i en nästan öst-västlig riktning, något avvikande i förhållande till St Drothem. Lundberg anser att de av gråstenskvadrar uppförda långhusmurarna tillkommit under tidigt 1200-tal medan tegelkoret är gotiskt.

I en av långhusets gråstensmurar har fragmentariska runstenar, varav en tillhört en eskilstunakista, påträffats.

Att St Lars församling nämns med namn i dokumentet år 1253 tyder, enligt Ljung, på att ännu en församling funnits i Söderköping. Denna bör ha varit St Drothem hellre än St Ilian trots att båda omtalas först år 1307. Flera donationer samt läget i Köpmannafjärdingen talar, enligt honom, för att St Ilian är yngre än St Lars och har tillkommit på initiativ av detta kvarters köpmän.

Den nuvarande St Lars kyrka har genom konsthistorisk analys daterats till 1200-talets slut - tiden omkring 1300 varför kyrkan till den år 1253 nämnda församlingen måste ha varit en föregångare till den nuvarande.

Kyrkan är uppförd av tegel. Sakristian, som ligger i förband med långhuset, har ursprungligen haft fyra valv och en mittpelare.

Väster om västgaveln har murar påträffats som tolkats som rester efter en äldre kyrka. Dess planform har dock inte kunnat dateras eller bestämmas.

Flera schakt har grävts inne i kyrkobyggnaden utan att något påträffats som kan tolkas som en äldre kyrka.

Med anledning av kyrkans topografiskt ogynnsamma läge och de i väster påträffade murresterna har i projektet

Medeltidsstadens rapport frågan framförts om kyrkan byggts först efter det att topografiskt mer lämpliga områden redan var upptagna av profan bebyggelse eller om kyrkan vid något tillfälle legat längre mot väster för att senare flyttas längre upp på sluttningen för att undvika översvämningar och sättningar.

St Drothems kyrka, vars östgavel under medeltid låg ca 15 meter väster om klostret, är orienterad i något avvikande riktning i förhållande till klosterkyrkan. Den är försedd med sakristia i norr. Långhusets syd- och nordmurar lutar kraftigt inåt. Kyrkan delas invändigt av en ca 1,5

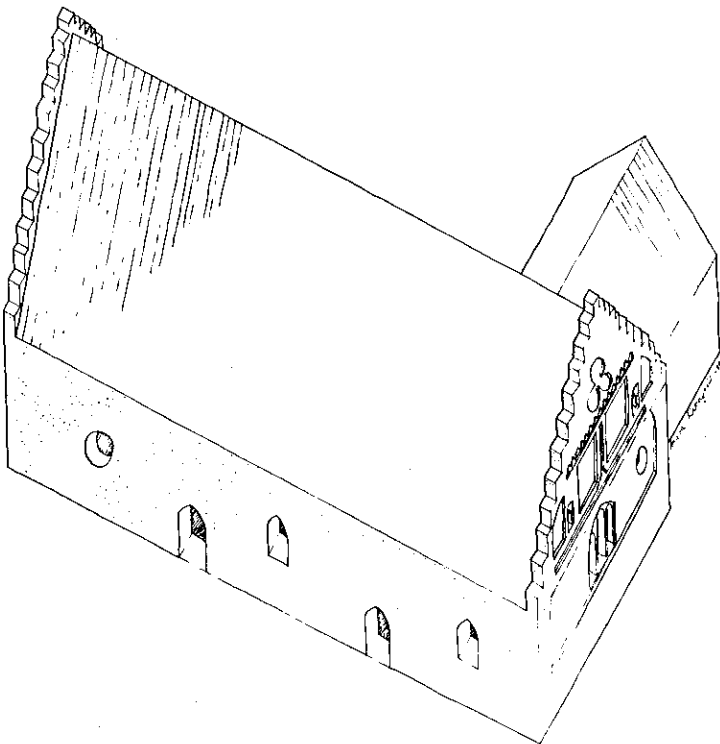

Fig. 2. Söderköping, S:t Drothem. Perspektivritning.

meter kraftig snedställd tvärmur vars östra sida ligger ca 8,5 meter från östmuren i norr och ca 10 meter från sötmuren i söder.

Kyrkan är uppförd av gråsten med sakristian, trappgavlarnas rösten, strävpelaren i söder, portal- och fönsteromfattningar, pelare och valv av tegel. Tvärmuren är i de nedre delarna av gråsten och ovan valven av tegel.

Kyrkans nuvarande portaler i västgavelns mittskeppstravé och i södra murens andra travé från vänster är uppförstora på platsen för ursprungliga. Nordmurens fönster i andra travén från väster och syd-

murens fönster i andra travén från öster är senare upphuggna på platsen för ursprungliga portaler.

Sydmurens västra fönster är upphugget på platsen för ett ursprungligt rundfönster. Norr om fönstret i östgaveln har ett ursprungligt rundfönster varit beläget. I nordmuren vid sakristian ovan valven har två igenmurade fönster påträffats vid tidigare byggnadsarkeologiska undersökningar. Numera återstår endast det västra av dessa.

Båda gavelröstena är försedda med blindingar men östra gavelröstet, som vetter mot staden, är rikast dekorerat.

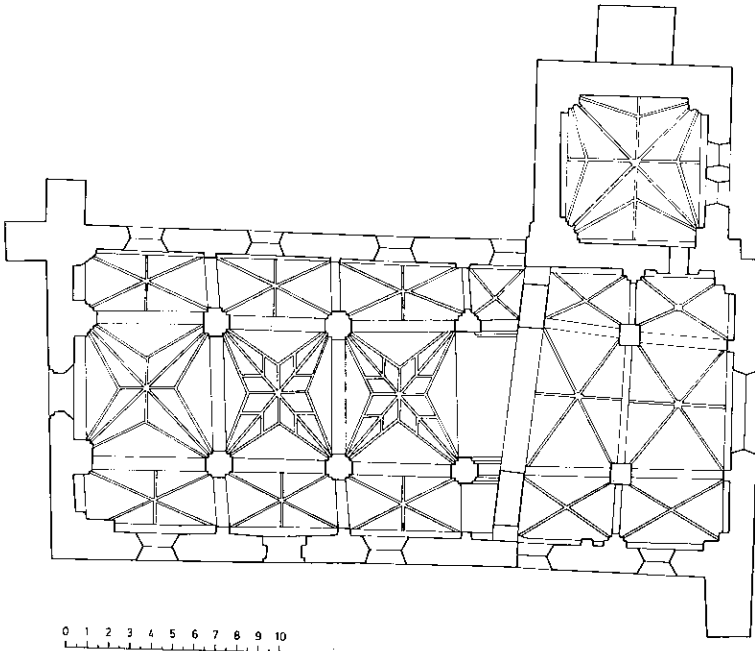

Fig. 3. Söderköping, St Drothem. Planritning.

Enligt Lundberg och Ljung har Drothems-gatan, nordväst om kyrkan, funnits under medeltid. Lundberg har dock inte påträffat spår av äldre gatubeläggning här. Ljung anser att den gata som i medeltida källor omtalas som "lång stråte i S. Drotens sokn" avser nuvarande Drothems-gatan. Vid senare arkeologiska utgrävningar har gatubeläggning ej påträffats i den nuvarande gatan. Drothems-gatans existens under medeltid kan alltså inte arkeologiskt beläggas.

Enligt Arthur Nordén har en föregångare till St Drothems kyrka redan på 1000-talet stått på den nuvarande kyrkans plats. Han grundar sitt påstående på de fragmentariska runstenar, varav en tillhört en eskilstunakista, som påträffats i franciskanerklostrets gråstensmurar.

Lundberg har antagit att i de nuvarande murarna i Drothems kyrka finns rester av en äldre. Tvärmurens nedre gråstensdelar utgör rester av östra långhusgaveln i denna. Att tvärmuren stått snett i förhållande till den nuvarande kyrkans längdaxel anser han ha sin orsak i att den följer den äldre kyrkans murriktning. Den äldre kyrkan härstammar enligt honom från 1200-talet. Ingenting hindrar emellertid, enligt honom, att de äldre delarna i den nu stående byggnaden tillhört en kyrka som efterträtt en äldre nu helt försvunnen vilken, som ovan nämnts, han anser var samtidig med den tidigmedeltida marknadsplatsen.

Även Ljung anser att den nuvarande Drothems kyrkan haft en föregångare som var samtidig med den tidigmedeltida bebyggelsen vid åarnas skärningspunkt. Den nuvarande kyrkan har uppförts någon gång mellan 1250 och 1300. Parallellerna med stadskyrkan St Lars är så stora, ex. sakristians utformning och de rikt dekorerade gavlarna, att tidsskillnaden knappast varit större än ett par decennium.

Enligt Ljung har tvärmuren uppförts i samband med den reparation som kyrkan måste ha underkastats efter den omfattande bränden i staden år 1385 då bl.a. ett i Drothems kyrka förvarat gåvobrev förstördes. Även gavlarna förefaller, enligt honom, ha blivit påbyggda eller ändrade vid detta eller något annat tillfälle.

Vid den byggnadsarkeologiska dokumentationen 1979-80 påträffades ej kulturlager som kan sättas i samband med en marknadsplats eller säkra spår efter en äldre kyrkobyggnad. Gravvar under sakristimuren och norra långhusmuren, kistor av den typ med tappar i gavlarna som påträffas exempelvis i St Lars i Linköping och daterats till skiftet 1000-tal - 1100-tal, de äldre gravarnas läge i något avvikande riktning i förhållande till den nuvarande kyrkan, skelettarmarnas läge utmed sidorna i de äldre gravarna, ett litet romanskt guldkrucifix in situ på ett av skeletten samt det vid klosterkyrkan tidigare påträffade fragmentet till en eskilstunakista tyder dock på att här legat en kyrkogård tillhörig en äldre nu helt försvunnen kyr-

ka. Mängden äldre gravar i långhuset intensifierades mot norr vilket tyder på att denna kyrka legat norr om den nuvarande. Dess nordliga läge har orsakats av att Storån var bredare och gick längre upp under denna tid.

De äldsta delarna i den nu stående kyrkan utgörs av murrester av tegel till en äldre sakristia belägen på platsen för den nuvarande, långhusets gråstensmurverk med strävpelarna i det nordvästra hörnet samt trappgavlarnas rösten av tegel med blinderingar. Dessa delar tillhör den period i kyrkans byggnadshistoria som daterats till 1200-talets slut - början av 1300-talet.

Sakristian hade då, liksom stadskyrkan St Lars sakristia, fyra valv och en mittpelare. Långhusets inre gestaltning kan inte med säkerhet bestämmas. Nordmuren och västgaveln var försedda med vardera en portal, sydmuren hade två portaler. Nordmuren hade, förutom de två högt belägna fönstren vid sakristian, ett fönster på vardera sidan om portalen. Sydmuren var försedd med ett rundfönster väster om den västliga portalen, ett fönster mellan portalerna samt ett fönster öster om den östra portalen. Östmuren hade med all sannolikhet ett mittfönster. Norr om detta fanns ett rundfönster.

I nordvästra hörnet fanns kraftiga strävpelare.

Spår av puts på fasaderna visar att kyrkan varit vit. Bruksfogarna i åtminstone östra gavelröstet var rödmålade så att röstet på håll lyste rött. Med all sannolikhet har blinderingarnas bottnar varit vitputsade eventuellt målade med kristna scenbilder. Brandlager, daterade genom mynt, visar att kyrkan härjades av branden år 1385 (eller möjligen den något senare inträffade branden 1418). Vid de efterföljande reparationsarbetena har sakristians mittpelare och fyra valv ersatts med ett valv och en kraftig knekt i vardera hörnet. Tvärmuren uppfördes som stöd för de kraftigt inåtlutande långhusmurarna. Genom att förankra den i skarven mellan sakristians sydmur och långhusets nordmur i norr och strax väster om sydmurens östra portal i söder blev tvärmuren snedställd i förhållande till långhusets längdaxel men man bevarade östra sydportalen som en korportal. Östra gavelröstet reparerades. Långhuset slogs med valv och gjordes till en treskeppig hallkyrka. En kraftig sträva uppfördes mot sydmuren i öster.

Fasaderna har fortfarande varit vitputsade men åtminstone östra gavelröstet fick rosa puts med mörkröda fogar.

Drothems kyrka har alltså, med all sannolikhet genomgått tre olika byggnadsperioder under medeltid. Den första kyrkobyggnaden är nu helt försvunnen men var troligen belägen norr om den nuvarande. Den andra byggnadsperioden,

vars tillkomsttid dateras till 1200-talets slut - början av 1300-talet, utgörs av de äldsta delarna av den nu stående kyrkan. Den tredje byggnadsperioden utgörs av återuppbyggnadsarbeten under medeltid efter någon av bränderna 1385 eller 1418. Om kyrkans två äldsta byggnadsperioder sätts i samband med stadens olika bebyggelseskeden under motsvarande tid erhålles följande hypotetiska bild:

Den nu helt försvunna kyrkan har varit församlingskyrka till den äldsta befolkningen vid skärningspunkten mellan åarna och har fungerat som stadskyrka under stadens äldsta skede innan denna erhållit en egen kyrka.

St Lars församling omnämns år 1253. Församlingskyrkan från denna tid kan utgöras av de murrester som påträffats väster om den nuvarande St Lars. Vid 1200-talets slut hade staden och befolkningen vuxit så kraftigt att en större kyrka uppfördes något väster om platsen för den gamla. Det topografiskt ogynnsamma läget för den äldre kyrkan som, med tanke på dess närhet till ån kanske ofta drabbades av översvämningar, kan även ha varit en avgörande orsak till uppförandet av en ny kyrka.

Stadens rikedomar under denna återspeglades i dess omland och sockenkyrkor i dess närhet uppfördes. St Drothems nuvarande kyrka byggdes.

Till det ovan anförda bör dock tilläggas att ytterligare undersökningar måste utföras för att klargöra om St Lars föregåtts av en äldre kyrka till den äldsta befolkningen. Om staden planerats under ett tillfälle, vilket Ljung antytt, och vilket tomtregleringen under 1200-talets början indikerar, kan även en stadskyrka ha innefattats i planerna. De topografiskt ogynnsamt belägna murresterna vid St Lars västgavel visar att denna byggnad måste ha uppförts under 1200-talet, alltså efter stadens grundläggande.

Lokalisering och datering av St Ilian måste även klarläggas.

SLUTORD

Sammanfattningsvis kan sägas att både vid Vadstena och Söderköping har till synes funnits en bebyggelse med sockenkyrka före stadsbildningen. Sockenkyrkorna har fungerat som stadskyrkor under städernas äldsta skede tills möjlighet och anledning funnits att uppföra en särskild stadskyrka i de redan etablerade städerna. Stadsförsamlingar har bildats. Det skall dock tilläggas att ovan anförda teorier är ytterst osäkra och grundar sig på ett icke

slutgiltigt bearbetat material. Ytterligare undersökningar måste utföras både arkeologiskt och arkivaliskt för att klarlägga kyrkornas grundläggningstid och funktion. Frågorna hänger nära samman med socknarnas uppkomst och utveckling och deras förhållande till de äldsta stadsbildningarna

Gunilla Malm

Riksantikvarieämbetet, DU

Referenser:

Andersson, Iwar: Rapport över grävningar på samrealskolans i Vadstena lekplan. ATA 1961

Anderson, Iwar: Vadstena gård och kloster. KVHAA Uppsala 1972.

Bengtsson, Charles: En bok om gamla Vadstena. Söderköping 1921.

Bergman, Sven: Seklernas Vadstena. Vadstena 1955.

Delden, Michael & Malm, Gunilla: Rapport över byggnadsarkeologisk dokumentation av St Drothems kyrka i Söderköping. ATA 1981.

Eekboom, Johan: Beskrivning till 1705 års karta över Vadstena. Föreningen Gamla Vadstena. Källor till Vadstenas historia nr 1. Vadstena 1979.

Gravkarta över St Pers tegelkyrka, förvarad på lantmäterikontoret i Linköping. Kjellberg, Carl M: Vadstena i forntid och nutid. Linköping 1917.

Ljung, Sven: Söderköpings stads historia. Söderköping 1949.

Lundberg, Erik: Topografiska stadsundersökningar i Söderköping. KVHAA 39:1. Stockholm 1928.

Nordén, Arthur: Tre märkliga runfynd vid Söderköping. Sankta Ragnhild Gilles Årsbok 1937.

Nordén, Arthur: Två runstensfragment. Sankta Ragnhild Gilles Årsbok 1937.

Nordén, Arthur: Ny runsten från franciskanernas klostergrunder. Sankta Ragnhild Gilles Årsbok 1938.

Projektet Medeltidsstadens rapport nr 5.

Projektet Medeltidsstadens rapport nr 36.

Schnittger, Bror: Några medeltidsfynd från Söderköping. Medd. fr. Österg. Fornminnes- och Museiförening 1909.

TVÅ ARKEOLOGISKA KYRKOUNDERSÖKNINGAR I BJÄLBO

Anledningen till att Bjälbotornet stod inför en restaurering 1981 var att tornhuvens spåntak behövde läggas om och att putsen var mycket dålig, stora partier av murverket stod bart och var utsatt för vittring.

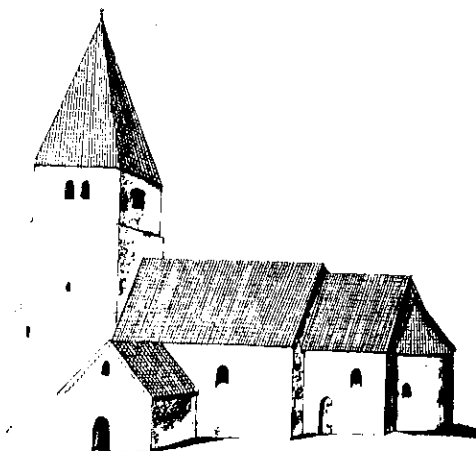
Bjälbotornet är ett av Östergötlands största landskyrkotorn med en höjd av 37,5 m (varav tornhuvuven 17 m) och en nästan kvadratisk planform med ca 10 m sida. Kalkstenstornet är tillbyggt på den ungefär vid mitten av 1100-talet uppförda kyrkan (Lundberg) och har sina närmaste motsvarigheter i några Öländska kyrkotorn. I samband med putsnedknackningen uppgjordes fullständiga uppmättningsritningar varvid en hel del intressanta iakttagelser gjordes. Bl a upptäcktes den ursprungliga torningången 1,2 m upp på den södra sidan. Ingången har mynnat direkt in i trappan upp till första våningen. På västra sidan framkom ett litet fönster till nedre norra tornkammaren, försedd med ett ursprungligt kraftigt järngaller. En annan viktig upptäckt var att tornet och kyrkan eldhärjats. Hela östmuren, ovanför långhustaket, var kraftigt eldpåverkat.

Invändigt har tornet nu fyra våningar med en tvårumsindelning i tre av dessa och tunnvalvda rum i de två nedersta. Mellan våningsplanen leder trappor i den södra

tornmuren. I flertalet rum täcktes golven av lager av damm, fågelträck, fågelbomaterial m m. Tack vare ett särskilt anslag kunde dessa lager sällas igenom. Lagren sögs upp och transporterades genom fönsteröppningarna ut till ett maskinsåll utanför bogårdsmuren med hjälp av en stor eldriven dammsugare som annars används för att ta bort fyllningar i trossbottnar och på vindar. Sällningen gav ett rikt fyndmateriel, bl a 74 mynt varav ca 70 medeltida. Flertalet fynd kommer också från den större kammaren på andra våningen och där var också lagren tjockast, upp till 0,5 m. Denna kammare är ett centralt rum i tornet. Därifrån har ringningen skett vilket visas av tre hål för klockklinorna i valvet, tornet har alltså även ursprungligen haft klockor. Detta visas också genom fynd av stelnade bronsdroppar troligen från klockorna som smält ner vid branden. I kammarens östra innerhörn framkom rester av en 1,5 x 1,4 m stor rökugn som förstörts vid branden. Denna liksom matavfall och andra fynd visar att tornet tjänat som bostad. Ovanför ugnen finns ett nu igenmuret murskåp placerat i kyrkans mittaxel 1,8 m upp på och inhugget i den ursprungliga västgaveln. Nedanför detta, i området kring ugnen, påträffades 32 st mynt vilket klart visar skåpets funktion.

I det norra inre rummet i våningen ovanför fanns, under det ganska tunna dammlagret, avtryck med förkolnade rester av kraftiga inmurade golvbjälkar. Där har alltså funnits ett ursprungligt trägolv ovanpå kalkbruksytan. Varför denna märkliga konstruktion? Den enda tänkbara förklaringen är att man velat förvara något torrt, troligen säd. Mellan detta våningsplan och klockvåningen har före branden funnits ytterligare två våningsplan med träbjälklag. Det övre med ett stort rum upplyst av ett mycket litet fönster och det under med två helt mörka rum. Trappan i sydmuren leder direkt förbi dessa våningsplan. Rummen har nåtts via trätrappor utmed östmuren. Den enda tänkbara funktionen är magasinstrymmen.

Tornet har uppförts under andra hälften av 1100-talet och Erik Lundberg har antagit att den mäktige jarlen Birger Brosa är byggherren. Det märkliga byggnadsverket är en manifestation av makt och rikedom och dess främsta funktioner före den förödande branden i början av 1200-talet har varit bostad och magasin. Efter branden har tornet inte till fullo återuppbyggts. En av de främsta orsakerna till detta kanske är att Vadstena fått ökad betydelse, med sitt ur kommunikations-synpunkt bättre läge och där det berömda Bjälbopatatset kan ha börjat uppföras under den här tiden.

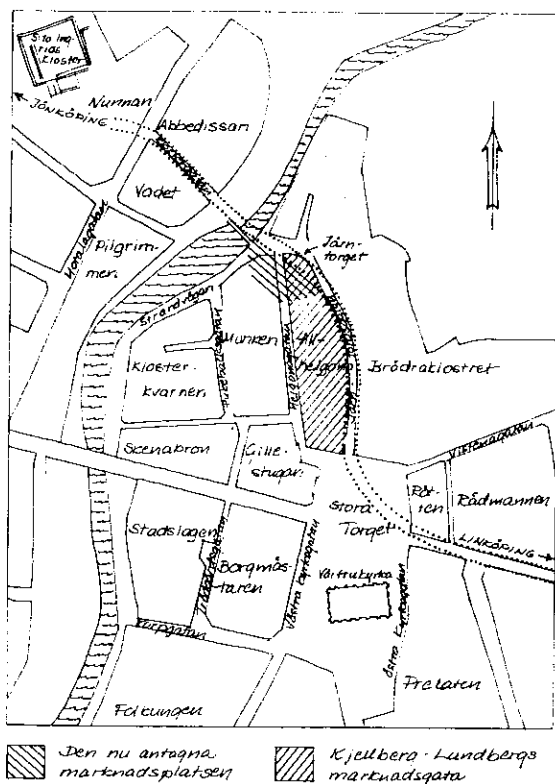
Bjälbo kyrka, enligt E. Brenners teckning från 1600-talet.

Norr om kyrkan finns en stor öppen äng som ända fram till 1786 ingick i kyrkogården. I norra delen av ängen har tidigmedeltida stenkistgravar påträffats. Två gravar undersöktes av T J Arne 1914 i samband med grundläggandet av ett sockenstall. Ytterligare en grav framkom 1954 då ett schakt grävdes för en elkabel fram till byggnaden. Denna hade en runristad täckhäll som togs upp och placerades i nedre tornkammaren. Sannolikt hade alltså en äldre kyrkobyggnad funnits i området. Vid en undersökning i juli 1982 påträffades grundresterna till en stavkyrka. Kyrkan, som hade förstörts av brand, har haft en syllkonstruktion utan jordgrävda stolpar och ett golv av kalkbruk. Långhuset hade en längd av 6 m och en bredd av ca 5,5 m. Den exakta bredden kunde inte fastställas då den södra grundmuren grävts bort vid anläggandet av sockenstallet. Även korets grundstenar saknades men rester av kalkbruksgolvet visar att det varit ca 3 x 3 m. I långhuset mitt framför koret återfanns den grav som påträffades 1954. Stavkyrkan ses som Bjälboättens gårdskyrka och den gravlagde bör ha varit en betydande person, troligen ättens huvudman i början av 1100-talet.

Jan Eriksson

Östergötlands o Linköpings stads museum

"SKÄNNINGE MARKEN"

På 1920-talet framförde Sven T Kjellberg och Erik Lundberg en teori om att det i Skänninges nuvarande stadsplan avtecknar sig två helt skilda stadsplaner, var och en typisk för sin tid. Man menade att den äldsta av de två kännetecknades av ett långsmalt torg - en marknadsgata - som uppstått genom utvidgning av en genom staden löpande landsväg, och den yngre av ett efter utländska förebilder anlagt

regelbundet torg. Marknadsgatans plats skulle markeras av det långsmala tomtblock, som i den nuvarande stadsplanen sträcker sig från Stora Torget ner till Järntorget och begränsas av Järntorgsgatan och Helgonagatan, dvs det nuvarande kv Allhelgona (se fig.). Efter Stora Torgets tillkomst vid skiftet 1200/1300, dit man då flyttade marknadsaktiviteterna vallades så småningom den gamla

marknadsgatan igen och bebyggelsen i området, som tidigare utgjorts av marknadsbodar, blev permanent på sådant sätt som nu syns i stadsplanen.

För att finna ut om det låg någon sanning bakom teorin om en äldre marknadsgatan gjordes, under några veckor i augusti i år, en arkeologisk provundersökning i kv Allhelgona. Att man skulle träffa på rester av en bosättning eller annan aktivitet från tiden före 1200-talsstaden föreföll ganska naturligt eftersom två kyrkor - Allhelgona och St Martin - belägna på var sin sida om Skenaån, arkeologiskt daterats till 1000/1100-tal. Någon preurban bebyggelse har däremot hittills inte påträffats i Skänninge trots att ca 70 arkeologiska observationer gjorts inom det nuvarande stadsområdet.

Kjellberg-Lundbergs teori om en tidig marknadsaktivitet i anslutning till en genom Skänninge löpande landsväg, strax innan den passerade vadstället vid Skenaån, visade sig vid den här undersökningen i princip vara riktig. Men istället för en långsmal marknadsgata förefaller marknadsaktiviteterna ha ägt rum på en torgliknande plats närmare Skenaån.

Att spåra en eventuell marknadsplats kan i och för sig vara ett problem eftersom man inte vet hur den fungerat och därför inte heller vilken typ av kulturlager som avsatts. I provgröparna som grävdes i kv Allhelgonas nordligaste del påträffades emellertid, omedelbart på den sterila

nivån, ett relativt hårt mörkbrunt jordlager med inslag av lera, grus och kol som kan tolkas som en hård trampad markyta. Ovan denna markyta fanns ett 30-50 cm tjockt kulturlager utan iakttagbara bebyggelserester. I botten av kulturlagret påträffades äldre svartgodsskärvor och ben. Keramikskärvorna var huvudsakligen av vendisk typ och bör därför dateras till 1100-tal, men enstaka skärvor uppvisar nästan vikingatida drag. Avsaknaden av iakttagbara bebyggelserester skulle kunna tolkas som att området utgjorts av en öppen plats där en viss aktivitet ägt rum. Först i samband med att äldre rödgods och tidigt stengods började uppträda i kulturlagren påträffades tydliga byggnadslämningar i form av lergolv, stensyllar och härdar. Detta innebär att platsen inte bebyggs förrän vid skiftet 1200/1300. Av allt att döma förefaller det således som om marknadsaktiviteter ägt rum vid stranden av Skenaån från 1000/1100-talet fram till skiftet 1200/1300 för att, som Kjellberg-Lundberg antagit, sedan ha flyttats upp till det nyanlagda torget som låg mer centralt i staden.

När Kjellberg-Lundberg lanserade sin marknadsgateteori utgick de, förutom från formationer i stadsplanen, också från topografiska förhållanden. De antog därvid att de nuvarande markförhållandena i kv Allhelgona motsvarade de ursprungliga. Vid den nu utförda provundersökningen visade det sig emellertid att den jämna slutningen, som idag finns mellan Stora Torget och Skenaån, delvis är ett resultat

av uppfyllningar och medveten planering. Topografin inom kv Allhelgona har då som nu utgjorts av en jämn sluttning men ca 100 m från ån har denna ursprungligen avbrutits av Skenaåns tidigaste strandbrink. Nedanför brinken och fram till ån har området varit nästan plant. Det plana området motsvarar i stort sett det område inom vilket marknadspår har påträffats.

Den av Kjellberg-Lundberg antagna landsvägen i kv Allhelgonas mitt kunde inte spåras vid undersökningen. Däremot påträffades, intill kvarterets norra begränsning, en ca 3 m bred välstensgata i nästan väst-östlig riktning. Denna gata skulle kunna utgöra rester av en äldre sträckning av nuvarande Järntorgsgatan dvs den gata som idag begränsar kv Allhelgona mot öster. Under stenläggningen fanns spår av ytterligare en gatu- eller vägsträckning. Eftersom gatan svängt kraftigt in i kv Allhelgonas norra del har den således gått rakt mot vadstället vid Skenaån. Då landsvägen mellan Linköping

och Jönköping (eriksgatan) passerat denna äövergång förefaller det rimligt anta att nuvarande Järntorgsgatan motsvarar den äldre landsvägens sträckning. Den torgliknande marknadsplatsen har i så fall legat som en utbuktning till landsvägen i Skenaåns omedelbara närhet.

Det mest slående med sömmarens provundersökning i Skänninge är att Kjellberg-Lundbergs marknadsteori från 1920-talet nu 60 år senare kunnat beläggas arkeologiskt. Att teorier som framfördes på 1920-30-talen, ofta utan tillgång till arkeologiskt material, idag många gånger visat sig stämma är dock inte ovanligt.

För den som är intresserad kan det tilläggas att Skänninge marknad med traditioner ner i 1000/1100-tal då som nu hålls första torsdagen i augusti månad.

Margareta Hasselmo
Projektet Medeltidsstaden
Riksantikvarieämbetet

DEBATT

"MORMORS LILLA KRÅKA"

Som marinarkelog, eller som lekman (stryk det som inte önskas), kan man känna ett visst behov av att kommentera vissa delar av den eljest förträffliga boken "Helgeandsholmen, 1000 år i Stockholms ström". Detta låter kanske förmåtet, då jag till yttermera visso själv varit medförfattare (Kap. 6). Huvudredaktör var G. Dahlbäck och medredaktörer utgrävningsledarna Anders Ödman och Marietta Douglas. Detta inlägg kommer dock inte att gå in på båtar utan befattar sig med en annan för en marinarkelog viktig fråga, nämligen farleder. Resonemang angående dessa frågor förekommer huvudsakligen i bokens kap. 4, "de första öarna och de första människorna". Författare till det avsnittet är Anders Ödman och Göran Dahlbäck, främst Ödman och därför riktar jag mig i artikeln till honom (det blir lite omständigt annars).

Den av Ödman redovisade tolkningen angående seglationen i Norrström har enligt mitt förmenande vissa källkritiska brister och jag avser därför att här granska den.

Först dock en kort sammanfattning av den version som ges i boken:

Seglationen i Norrström måste av förvarsmässiga skäl likväl som av handelspolitisk/upplysningsmässiga skäl hårt styras och kontrolleras. Då de topografiska förhållandena i Strömmen under 1200-talet var sådana att flera möjligheter att färdas vattenvägen Saltsjön-Mälaren fanns, måste ansträngningar göras för att styra trafiken. Denna leddes in i ett sund mellan de två medeltida öarna, vilka var föremål för den arkeologiska undersökningen på Helgeandsholmen 1979-80.

Detta förhållande synes upphöra ca 1300 då landhöjningen medfört att vattendjupet blivit för litet för dåtidens handelsfartyg. Trafiken antas därefter ha styrts över till Söderström, där den också bättre kunde övervakas.

Så långt alltså Anders Ödman om sjötrafiken i Norrström. Jag tror att man kan betrakta tolkningen som ett förslag, utifrån vilket nya tolkningar kan göras. Först måste emellertid slås fast att även

kritiken i stort sett emanerar från Helgeandsholmsundersökningen och att man även här rör sig på nyss "torrlagda" områden. Således antar vi att bebyggelse-redovisningen i Helgeandsboken är korrekt i sina slutsatser. I 1200-talets första hälft ligger en ö och en med ett näs till stadsholmen förbunden halvö i Norrströms centrala och södra del. Under perioden grävs näset (bestående av åsgrusmaterial) av och påförs den nu friliggande ön. En muranläggning, vars nedre del var uppförd i skalmursteknik, byggdes runt ön, sannolikt som borganläggning.

Under 1200-talets senare hälft förefaller så den västra ön ha bebyggts. Mellan öarna har ett smalt och grunt sund funnits. Enligt Ödman (sid 52) var sundet 28 m brett och 2 m djupt vid 1200-talets mitt. En enkel mätning på skissen visar att den del av sundet som är 1 m eller djupare endast är 15 m i bredd. En 2 m djup passage tilläts på en bredd av 10 m, vilket enligt Ödman teoretiskt tillåter två båtar av normal (?) storlek att mötas. Hur det i praktiken kunde fungera framgår inte.

Det står dock klart att Ödman härddrar fakta angående den kända strandlinjen (läs vattendjup) och djupgåendet på en "normalstor" medeltida lastbåt. Ödman finner det styrkt, med ledning av ovan nämnda hållpunkter, att sundet varit lämpligt att leda trafiken i.

De naturvetenskapliga forskningsgrenarna som är inrägnade i resonemanget om

strandlinjen, diatomeeanalys och klimatologi, missar en väsentlig aspekt, nämligen meteorologin. Därmed avses att temporära lufttrycksförändringar och vindar har och har haft stor betydelse för vattenståndet. Skulle vattendjupet tillfälligt minska 50 cm eller mer skulle detta få ödesdigra konsekvenser. Effekten blir dessutom bara värre och värre mellan 1250 och 1300 då trafiken antas upphöra. Med de andra farbara passagerna avspärrade skulle ingen trafik alls vara möjlig. Detta är självfallet orimligt.

Det är också högst osannolikt att man överhuvudtaget skulle ha reflekterat över att 10 m i bredd i en så viktig passage skulle räcka. Det var trots allt fråga om råriggade segelbåtar med mycket begränsade manövreringsmöjligheter, inte minst i områden som detta. Risken att segla in i en brygga eller att eventuellt helt missa inloppet till sundet och i stället hamna i en av de Ödmanska påspärrarna, borde efter en kort provotid ha lett till förbitttrade krav från skepparna om bättre framkomlighet i hamnen.

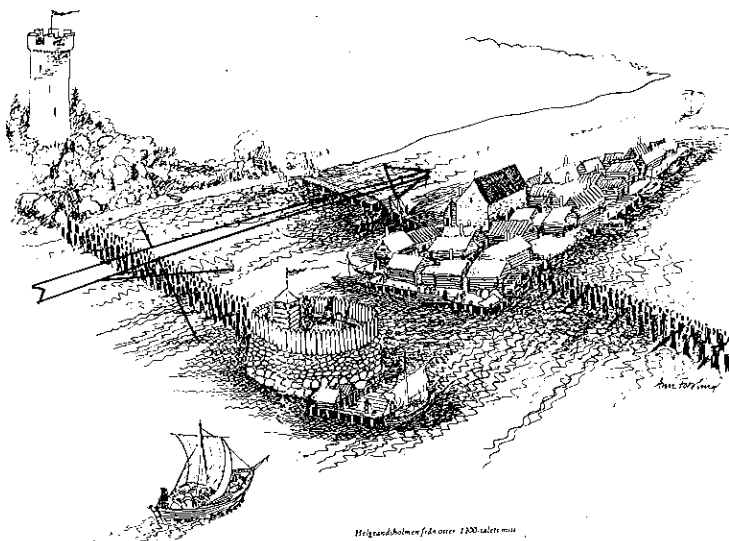
Tittar man närmare på de argument som Ödman själv anser vara styrande för sitt antagande om S-sväng och svårframkomliga leder, sönderfaller de i summa två stycken; 1/ risken finns att fientliga krigsskepp skall passera och/eller anfalla, 2/ handelstrafiken kan smita förbi och underlåta att erlægga skatt och tull.

Mot detta vill jag anföra: Den taktiska vinsten med att skapa en svårforcerad

passage ca 1250 torde vara ganska begränsad. Anfallsmålet för en "fientlig flotta i nattens mörker" måste i detta skede av historien i första hand ha varit Stockholm. Stormännen inne i Mälaren har ju just blivit besegrade av Birger och hyser knappast några vermare känslor för honom. Birger Jarl måste i sin tur oskadliggöras utav en extern angripare. Den tänkta fientliga flottan skulle i detta läge snarare välja att landstiga på själva stads-holmen. Detta är ju det naturliga tillvägagångssättet, istället för att trassla sig igenom okända sund och farleder där fienden står på stranden. Man är ju, nota bene, ända framme och i höjd med staden innan svårigheterna med sundet börjar.

Exemplet Skuldelev, som Ödman anför, visar med stor tydlighet att så har man inte gjort. Istället har man där lagt en spärr långt ut i fjorden på åtskilliga km:s avstånd från skyddsföremålet, Roskilde.

Önskade man så försvåra den kommersiella trafiken har man valt ett onödigt komplicerat tillvägagångssätt. Ett logiskt antagande är att en stad som Stockholm, ehuru ännu liten, inte enbart fungerat som även mottagit gods. Man torde ha strävat efter, och snabbt uppnått, en organiserad kontrollapparat vilken varit så allmänt känd att man inte behövt befara att varje skeppare skulle försöka smita igenom utan

Helgeandsholmen från omkring 1300-talet min.

Teckning ur boken "Helgeandsholmen - 1000 år i Stockholms ström". I artikeln argumenteras mot denna bild av sjötrafiken i Norrström. Pålsparren är orimlig och trafiken borde ha letts som pilen visar, under perioden 1250-1300.

att erlægga avgifterna. Skulle någon till äventyrs försöka med det, var man säkert inte utan sanktionsmöjligheter.

Efter detta långa och klagansfyllda kväde måste man nog presentera ett alternativ. Ett alternativ som uppfyller de krav som ställts, och helst eliminerar de svagheter som påvisats. Tursamt nog rycker A Ö till min undsättning. Han har praktiskt taget implicit redan givit oss den enda tänkbara förklaringen, bara gjort smärre feltolkningar.

Hur trafiken gått under 1000- och 1100-talen vet vi inte och det spelar inte så stor roll; kanske igenom Ödmans sund, kanske norr därom, det kan just nu lämnas därhän.

Men vad händer under 1200-talet? Ja, staden anläggs, trafiken måste regleras. Sundet, det lilla, är smalt, grunt och praktiskt taget oframkomligt utom med små roddbåtar. - Vad sker då? - Man gör stora ansträngningar att schakta bort näset mellan "borgholmen" och stadsholmen.

På så vis kan man leda trafiken på ett säkert och ändamålsenligt sätt. Båtarna kommer direkt till urlastningsplatserna vid bryggorna på stadsholmen och all trafik måste passera emellan kastalen på stadsholmen och borgen på "borgholmen". (Just övervakningsmöjligheten anför Ödman (sid 57) som ett skäl till att trafiken flyttas till Söderström vid 1300).

Borttagandet av reveln tyder på just denna utveckling, ty tanken, att man direkt pålar det sund man just med så mycket möda skapat, är orimlig om man tillmäter medeltidsborna någon som helst planeringsförmåga. Dessa hedervärda medborgare hade nog roligare eller mer angelägna projekt att pyssla med om dagarna.

Björn Varenius

Stockholm

HELGEANDSHOLMEN 1000 ÅR I STOCKHOLMS STRÖM

I 1978 startet Sveriges til nå største utgraving i den såkalte "Riksgropa" på Helgeandsholmen. To år seinere, høsten 1980, ble feltarbeidet avsluttet etter en teknisk meget komplisert utgraving.

Kulturlagene varierte i dybde fra 4-6 m (?) og de øverste ca 2,5 m var fyllmasser fra 1890-åra. I alt ble det sjaktet bort ca 50 000 kubikmeter, med registrering av ca 100-130 bygninger, ca 40 000 gjenstandsfunn og mer eller mindre godt bevarte rester av 11 båter.

Bare to år etter feltarbeidets avslutning presenteres en del hovedresultater fra utgravinga i en bok på 505 sider. En så rask publisering er imponerende og kan kanskje best forklares i en samfunnsmessig sammenheng. For sjelden har vel en arkeologisk utgraving fått en slik oppmerksomhet i massemedia. Arkeologene ble derfor i dette tilfelle stilt overfor et krav både fra byggherren (Den Svenske Riksdagen) - som i dette unike tilfellet også har det øverste ansvar for fornminneloven i Sverige - og fra almenheten mer generelt, investeringene har brakt av ny informasjon. I så måte har utgraverne og ansvarlige antikvariske institusjoner oppfylt sine forpliktelser med publikasjonen. Resultatet er blitt en pen bok, med gode fargebilder og et stoff presentert på en lettlest og informativ måte.

For presentasjonen av det spennende og viktige funnmaterialet fra Helgeandsholmen er det således både et populaervitenskapelig behov og et faglig vitenskapelig behov til stede. En må derfor kunne spørre seg hvilke konsekvenser det har fått og eventuelt vil komme til få, at en valgt det populaervitenskapelige alternativ og presset gjennom en så rask publisering. Det leder automatisk fram til formulering av anmelderens problemstilling: Burde boka ha ventet med utgivelse til materialet var bedre gjennomarbeidet og analysene slutført eller er de presenterte konklusjoner godt nok underbygd til å forsvare en så rask publikasjon?

Med et slikt utgangspunkt vil jeg gi en vurdering av enkelte av kapitlene i boka og begrense meg til materialet fra perioden middelalder.

I innledningskapitlet savner jeg imidlertid en kortfattet forskningshistorisk oversikt. Spesielt på bakgrunn av at Stockholm stadsmuseum i 1977 utarbeidet en kulturhistorisk utredning om Helgeandsholmen med sammenstilling av den kunnskap som til da var tilgjengelig. Innledningsvis burde derfor vært gitt en kortfattet oversikt om hvilke problemstillinger utredningen tok opp, og kanskje spesielt hvilke problemstillinger kildematerialet til da ikke kunne gi svar på. I en slik sammenheng

kunne en deretter ha pekt på det nye omfangsrike kildematerialet og hvilke u-løste problemstillinger en nå kan få bedre innsikt i. Dessuten hvilke helt nye problemstillinger som kan reises på bakgrunn av de siste utgravingene. Dermed ville en innledningsvis ha presentert hvilke problemstillinger og spørsmål boka har som overordnede og underordnede mål.

Forut for arbeid med kulturhistoriske problemstillinger krever en utgraving av en størrelsesorden som denne en beskrivelse av den relative kronologien med inndeling i faser og en arkeologisk dokumentasjon av dette. På dette punkte svikter det dessverre etter min mening og det er særlig uheldig å operere med tre forskjellige kronologiske systemer i en og samme bok.

På s. 23 er en hovedinndeling med 6 faser i hovedsak basert på skriftlige kilder. Denne faseinndeling kunne trolig uten vanskelighet vært utført før själve utgravinga tok til. På s. 84 presenteres en fargeplansje med inndeling av bebyggelsesrester i tre ulike trinn fra 1300- og 1400-tallet. Til slutt presenterer numismatikeren sitt eget system på s. 190 med en inndeling i åtte "skeden" (0-VII).

For en som ikke er trent i arkeologi vil jeg tro dette er egnet til å skape forvirring og det er ikke god populaervitenskap. Det krever dessuten en del unødvendig ekstra innsats fra leseren for å kartlegge relasjonene mellom systemene. De tre systemers forhold til hverandre

framgår av fig. 1. For leseren kan det her nærmest se ut til at forfatterne har vært under tidspress og at den relative kronologien ikke ble ferdig utarbeidet i tide. For ikke å binde det stratigrafiske etterarbeidet for mye i en eventuell seinere rapport har redaksjonen kanskje av den grunn ikke sett det som noen ulempe med ulike systemer.

I samband med en slik deskriptiv del som dette, savnes også flere hovedplaner som viser bebyggelsesrestene inndelt i ulike trinn i en relativ kronologi med dokumentasjon av den stratigrafiske laginndeling.

Den absolutte kronologien er i boka basert på det numismatiske materialet som teller 97 bestembare mynt fra 1. halvdel av 1300-tallet til omkring 1520. Dette materialet er rikt og det er svært uvanlig å finne så mange mynter ved byarkeologiske utgravinger. Bare 19 av myntene ble funnet på kirkegården. Dateringsforslagene dette materialet gir virker solid og pålitelig. Det er ellers positivt at en i hovedsak benytter denne mulighet til å holde tradisjonelle daterende gjenstander som keramikk, sko og kammer utenfor. På den måten vil materialet fra Helgeandsholmen kunne bli et viktig korrektiv til andre undersøkelser i samband med dateringsproblematikk. Imidlertid er det med en viss skuffelse en leser at de dendrokronologiske analysene ikke ble ferdig til å innarbeides i boka. Slike data ville uten tvil gjort dateringsgrunnlaget sikrere og dermed gjort boka enda mer

interessante sett fra et faglig synspunkt.

Når det gjelder de aller eldste lagene (fase 1) mangler myntfunn og for argumentasjonen i kapitel 4 om "De första öarna och de första människorna" er det særlig beklagelig at dendrokronologien ikke er med. I dette kapitel trekkes i stedet kereamikkmaterialet inn for datering, uten at den som behandler keramikkmaterialet har vurdert keramikkkunnenne fra de eldste lagene i en slik sammenheng. Det burde derfor i kapitel 4 ha vært en henvisning til kapitel 7, som burde ha hatt et eget avsnitt, hvor dateringen av de "de äldsta lagren" eller "skede 0 - 1" eller "fas 1" ble diskutert. Her kunne en da ha dokumentert bedre hva slags potteskår som gjør det rimelig å komme med dateringsforslagene i kapitel 4.

Fordi en i kapitel 4 gjør forholdsvis mye ut av den eldste fasen og trekker inn Birger Jarl og rikspolitiske hendinger i 1250-åra, føler en seg prisgitt forfatterens påstand om at de eldste lagene i "Riksgropa" må dateres til samme tid d.v.s. midten av 1200-tallet. At de eldste lag virkelig må dateres til denne tid er ikke godt nok dokumentert. På s. 47 heter det f.eks. "att den första bosättningen skett någon gång under 1200-talets andra hälft", og på s. 97 framgår at det eldste laget (lag 13 på fig. 51) - funnet direkte over "den sterila grusåsen" - er datert til "1200-talets slut". Mens det i keramikkkapitlet aldri omtales funn i lag

eldre enn "1200-talets slut" (sidene: 195, 196, 197, 198, 199) og på s. 216 sies at persisk keramikk fra tidlig 1300-tallet også er funnet "i de äldsta kulturlagren", beklageligvis uten referanse til hvilket lag det eventuelt kan tilsvare på snitt fig. 29 eller fig. 51.

Slik dokumentasjon som jeg her ønsker hører kanskje best hjemme i en detaljert faglig vitenskapelig rapport. Imidlertid er konklusjonene i kapitel 4 såpass interessante at jeg vil anta de lett vil bli og akseptert som sannheter av almenheten og kanskje tildels også av kolleger innenfor andre fag, sjøl om forfatterne reserverer seg og medgir at kapitlets slutt-konklusjoner er "medvetet spekulativt hållna". Men denne reservasjon finnes bare gjemt i noteapparatet. Nettop i denne sammenhengen burde derfor den "kjedelige" dokumentasjonen ha vært utført. Dersom en faglig vitenskapelig rapport seinere skulle komme til å vise at de eldste lag må være yngre enn midten av 1200-tallet, er jeg redd det vil bli vanskelig å fjerne konklusjonen i foreliggende bind, kapitel 4.

Kapitel 3, om "Stockholmstraktens och Helgeandsholmens naturmiljö" er et interessant kapitel med viktige data, ikke bare for Stockholmstrakten. Dersom konklusjonene er korrekte - noe som virker sannsynlig, sjøl om vi heller ikke her kan være helt sikre fordi arbeidet ennå ikke er avsluttet - får vi ny informasjon om landhöyningen som til en viss grad også

kan gjelde for større deler av Norden. I så henseende er fig. 19 svært interessant idet en her dokumenterer at landhöyningen har foregått med ujevn hastighet med klare intervaller av stillstand, der en höyning av havsnivået har tilsvart landhöyningen. Landhöyningen har i middelalder m.a.o. ikke vært linjaer. Forfatterens konklusjon om et vekslende klima, - med varmeperioder og sterk isavsmelting i polarområdene - som en vesentlig årsak til dette forhold, virker rimelig.

Den markerte landhöyningen, i diagrammet fig. 19, etter stillstandsperioden ca 1400-1600, stemmer også bra overens med klimatologiske forhold ellers. I Norge, hadde vi f.eks. på begynnelsen av 1700-tallet den såkalte "lille istid" med en kraftig vekst av isbreene, som bl.a. ödela dyrka mark. At liknende episoder med klima forverring også kan ha skjedd tidligere, f.eks. i perioden fra ca 1200 til slutten av 1300-tallet virker ikke utenkelig etter diagrammet fig. 19.

Disse hypoteser om landhöyning med klimasvingninger, vil det være svært interessant om dendrokronologen seinere kan verifisere i sitt materiale fra Stockholm.

Kapitel 5 "I kyrkans och Stadens hägn" er et vel gjennomarbeidet kapitel, med solid bakgrunn i det skriftlige kildematerialet, som gir rammene for den arkeologiske tolkingen. Dateringsgrunnlaget virker her godt, men jeg ville nok ha foretrukket en

klarere faseinndeling av bebyggelses-trinnene. Bl.a. med bruk av begge brannene (slutt 1300-tall og 1407) som viktige skiller i den relative bebyggelseutviklingen. M.a.o. at fargeplansjen med bebyggelsestrinnene på s. 84 burde vært bedre integrert i faseinndelingen.

Kapitlet gir ellers en god presentasjon av de bebyggelsesrester som er trukket fram og deler av hverdagslivet på 1300- og 1400-tallet.

Enkelte av lagene trekkes også inn for mer kulturhistoriske slutninger, som f.eks. at barklaget med nauthår peker i retning av garveri- og skomakervirksomhet i nærheten. Derimot er jeg ikke sikker på at: "Utkastade gödsellager härrör möjligen från kreaturshållningen på holmen". Siden fröanalyser er trukket inn i prosjektet, og omtales i et eget kapittel på s. 295 burde en her ha utnyttet det makrofossile plantematerialet bedre og latt botanikern vurdere om gjödsellagene kommer fra dyr eller mennesker. Det siste er kanskje det mest sannsynlige.

Avsnittet om det humanosteologiske materialet gir en grei innføring i de komplette begravelsene fra kirkegårdens sluttperiode, d v s i hovedsak fra siste halvdel av 1400-tallet. For aldersbestemmelsene av skjelettene kunne en kanskje også ha benyttet metoden med mikroskopiske slip av tennene for å telle "årringene" (incrementalsoner) som dannes for hvert år. Denne metoden skal

vaere sikrerer enn de tradisjonelle metoder (muntlig meddelelse fra Rolf Lie, Bergen).

Forsøket på å beregne antall begravelser på Helgeandsholmen er viktig ut fra en demografisk problemstilling. Dessverre virker ikke vurderingen av hvor stor del av kirkegården som er bevart helt pålitelig. På s. 116 antas det at "drygt hälften av den kyrkogård, som fanns vid 1400-talets slut, skulle ha bevarats ostörd fram till 1978", mens en på s. 117 og s. 133 regner med at bare 1/3 av den opprinnelige kirkegård savnes. Uten tvil bør en her operere med maksimum og minimumsverdier, når en skal forsøke å beregne antall leder da til at minimum ca 4100 (s. 133) og maksimum ca 5500 mennesker må vaere gravlagt på Helgeandshusets kirkegård, dersom premissene for beregningene ellers er riktige.

I kapitel 7 om "Medeltidens vardagsvara", presenteres deler av det utgravde middelalderske gjenstandsmaterialet. Interessant er det at en også i Stockholm nå kan dokumentere innvendig glasserte kokepotter fra 1300- og 1400-tallet. I avsnittet om "skor och andra läderföremål" presenteres en typologisk inndeling av skomaterialet som i hovedsak bygger på Ernfrid Jafvert. Litt uheldig er det etter min mening at skotyper som "snørskor, sleifsko" m fl. der inndelingskriteriet er lukkingen -er sidestilt med "pliggsko, snabelsko og oxmulesko" som karakteriseres av helt andre elementer. For en del av undertypene savnes dessuten illustra-

sjoner, noe som vanskeligjør bruken av dette for andre kolleger. For övrig er avsnittet nyttig for fagmiljøet.

Til slutt bör det vaere sagt at boka, som en populaervitenskapelig publikasjon kanskje er for omfangsrik, mens den som en fagbok på den annen side er noe ofullstendig. Redasjonens dilemma synes å ha vaert forsøket på å tilfredsstillе både almenheten og fagmiljøet i en og samme publikasjon. Det er en vanskelig oppgave.

Kapitlenes oppbygning gjør det imidlertid mulig for leseren å velge ut bestemte aspekter som eventuelt måtte interessere og likevel kunne få en relativt god innføring i utgravningens hovedresultater. I så henseende gir f.eks. kapitel 9 - "I stadens utkant" - en god oppsummering for hovedlinjene i bebyggelseutviklingen på Helgeandsholmen i perioden middelalder.

I en populaervitenskapelig sammenheng er det også bra med et eget avsnitt om "ordförklaringer" som er samlet bakerst i boka. Her er også et godt utbygd register (person, sted og sak), samt et omfattende noteapparat. Notene ville jeg imidlertid helst ha foretrukket nederst på den side de omtales eller ved slutten av hvert kapitel. I en bok med så mange sider blir det tungvint å lete fram notene helt bakerst.

For fagmiljøet gir boka god informasjon om et viktig kildemateriale og stiller forventninger til den faglig vitenskapelige publikasjonen (I RAÄ:s rapportserie) som

ble anonsert i META nr 4 1980. Det er sterkt å håpe at ikke alle bidragsyterne allerede har lagt ned arbeidet, og at ansvarlige antikvariske institusjoner legger forholdene til rette, slik at også den faglig vitenskapelige rapporten kan bli fullført. I særlig grad gjelder dette de eldste forholdene som i foreliggende bok dessverre er i svakeste laget. I så henseende vil jeg nok mene at en del av de presenterte konklusjoner ikke er godt nok underbygd og at boka, faglig sett, ville ha vunnet på å vente f.eks. et års tid med utgivelse, til de viktigste arbeidene (relativ kronologi, dendrokronologi, landhöyningsproblematikk m m) var helt avsluttet.

Erik Schia
Oslo

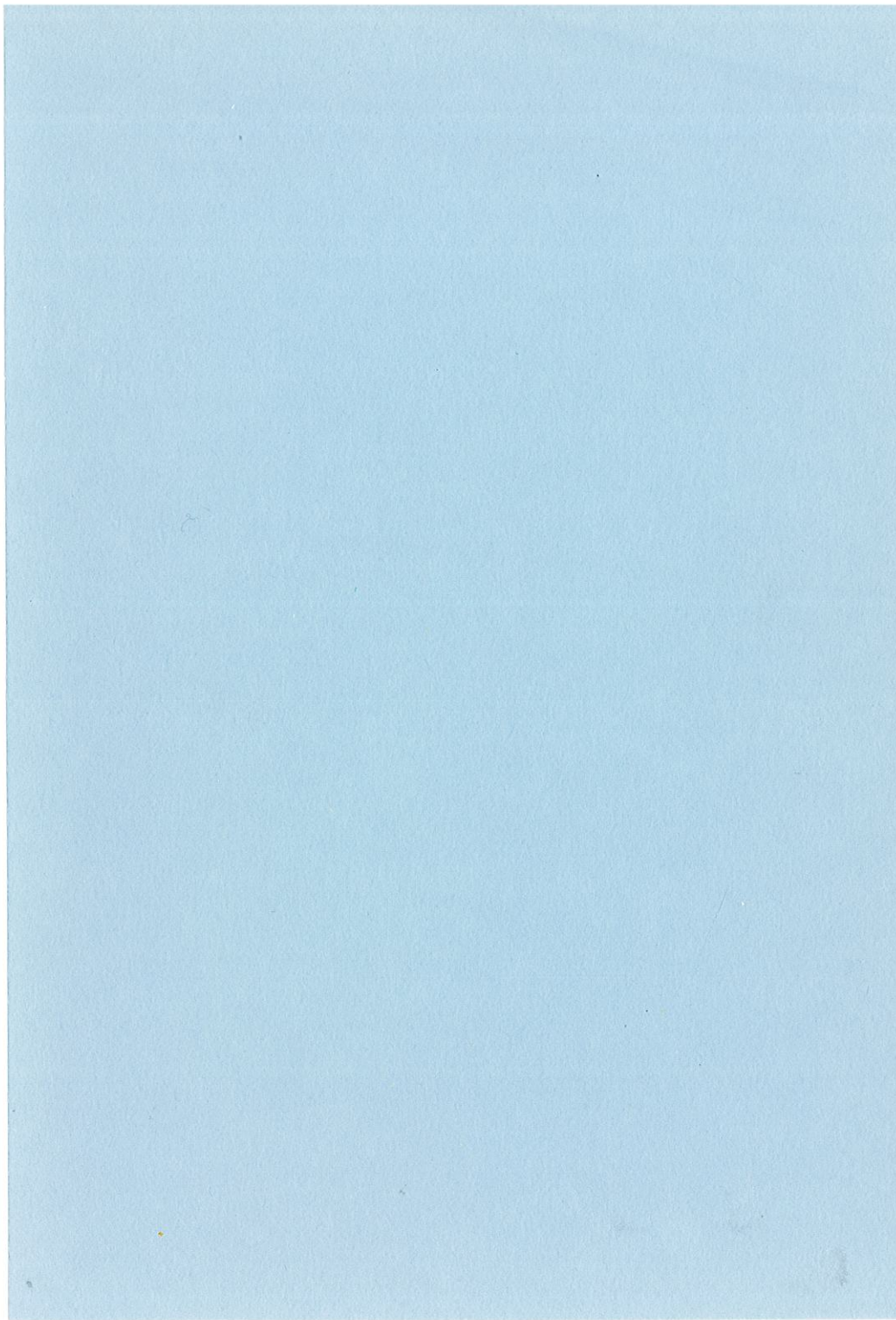
METAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETAMETA

Å R S M Ö T E

14/2 1984

Östra Gavelrummet 3.vån Historiska Muséet i Lund

Kl. 13.00

INNEHÅLL

REDAKTIONELLT

B. Fritz: Vadstenas "grop och plankor" - stadens medeltida befästningsverk	2
G. Malm: Sockenkyrka - stadskyrka	19
J. Eriksson: Två arkeologiska kyrkundersökningar i Bjälbo	32
M. Hasselmo: "Skänninge marken"	35

DEBATT

B. Varenius: "Mormors lilla kråka"	38
E. Schia: Helgeandsholmen 1000 år i Stockholms ström	42

META

Meta ges ut som medlemstidning av Medeltidsarkeologiska föreningen. Medlemskap i föreningen erhålles genom att medlemsavgiften (för år 1982, kr 40:-) insätts på postgironummer 45 32 11-5. Manusbidrag till tidskriften insändes till Medeltidsarkeologiska föreningen, LUHM, Krafts torg 1, 223 50 Lund.

Tryckt med bidrag från Malmö museum.

ISSN 0348-7903